

Decembarski izbori 2023. godine

Jelena Lončar i Dušan Spasojević
Izborni proces u Srbiji - između starog i novog kompetitivnog autoritarizma

Dušan Spasojević i Lana Avakumović
Uticao rata u Ukrajini na osnovne linije političkih podela u Srbiji

Despot Kovačević
Kosovo i Metohija kao „tema svih tema” na izborima u Srbiji

Ivana Jakšić, Đorđe Gajić i Nikola Vlajnić
How Partisan Media Exposure Shaped Party Evaluations in the 2023 Elections in Serbia

Bojan Vranić
Politički outsourcing mobilizacije birača: analiza uspešnosti akcija u „ProGlas” kampanji za izlazak na izbore za narodne poslanike 2023.

Ogled

Sanja Domazet
Uticao jevrejskog identiteta na prozni opus Danila Kiša

Istraživanje

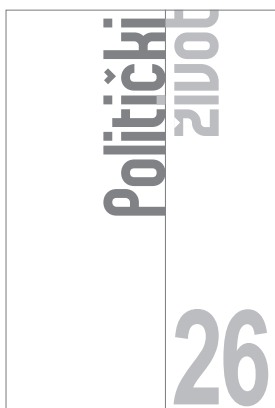
Dragana Petković Gajić
Upućivanje radnika tokom pandemije KOVID 19: Trenutni izazovi i perspektive na primeru Srbije

Prikazi

Dragan Đukanović
Uvod u Jugoslaviju, Dejan Jović

Petar S. Čurčić
ΨA i kultura III - Eros i Tanatos, Slobodan G. Marković i Žarko Trebješanin

Tema broja
Decembarski izbori 2023. godine

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

CENTAR ZA
STUDIJE
DEMOKRATIJE

Politički život

Redakcija

Prof. dr Slaviša Orlović (FPN; glavni i odgovorni urednik), Prof. dr Slobodan Marković (FPN), Prof. dr Vladimir Vuletić (Filozofski fakultet), Prof. dr Predrag Bijelić (Ekonomski fakultet), dr Gazela Pudar Draško, naučna saradnica (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), Prof. dr Dušan Spasojević (FPN), Doc. dr Milan Krstić (FPN, spoljna politika i EU), Doc. dr Despot Kovačević (FPN, Region), Doc. dr Ivana Jakšić (FPN, Političko ponašanje i kvantitativna istraživanja), Doc. dr Milica Kulić (FPN, Mediji i komunikacije)

Međunarodna redakcija

Prof. dr Spiros Economidis, London School of Economics and Political Science (LSE), London, Prof. dr James Ker-Lindsay, London School of Economics and Political Science (LSE), London, Prof. dr Cirila Toplak, Fakultet društvenih nauka, Univerzitet u Ljubljani, Prof. dr Olivera Komar, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Prof. dr Damir Kapidžić, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Programski savet

Prof. dr Vukašin Pavlović (predsednik), [prof. dr Vučina Vasović](#), prof. dr Ratko Božović, prof. dr Goran Bašić

Sekretar redakcije

Ivana Jakšić

Izdavač

Centar za demokratiju, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Za izdavača

Prof. dr Dragan Simić

Adresa

Jove Ilića 165, Beograd
e-mail: politickizivot@fpn.bg.ac.rs

Dizajn

Goran Ratković

Prelom

Olivera Tešanović

Lektura i korektura

Olivera Veličković

Tiraž

100 primeraka

Priprema i štampa

Čigoja štampa

<https://www.fpn.bg.ac.rs/politicki-zivot>

CIP – Каталогизacija y publikacij
Nародна библиотека Србије, Beograd

32

POLITIČKI život : časopis za analizu politike / glavni urednik Slaviša Orlović. – 2024, br. 26 (jun) – . – Beograd (Jove Ilića 165) : Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka : 2014 – (Beograd : Čigoja štampa). – 24 cm

Dva puta godišnje.

– je nastavak: Analiza politike = ISSN 2217-6233

ISSN 2217-7000 = Politički život

COBISS.SR-ID 186943756

Tema broja: Decembarski izbori 2023. godine

Jelena Lončar i Dušan Spasojević, Izborni proces u Srbiji – između starog i novog kompetitivnog autoritarizma	9
Dušan Spasojević i Lana Avakumović, Uticaj rata u Ukrajini na osnovne linije političkih podela u Srbiji	23
Despot Kovačević, Kosovo i Metohija kao „tema svih tema” na izborima u Srbiji	35
Ivana Jakšić, Đorđe Gajić i Nikola Vlajnić, How Partisan Media Exposure Shaped Party Evaluations in the 2023 Elections in Serbia	49
Bojan Vranić, Politički outsourcing mobilizacije birača: analiza uspešnosti akcija u „ProGlas” kampanji za izlazak na izbore za narodne poslanike 2023.	81
Ogled	
Sanja Domazet, Uticaj jevrejskog identiteta na prozni opus Danila Kiša	97
Istraživanje	
Dragana Petković Gajić, Upućivanje radnika tokom pandemije KOVID 19: Trenutni izazovi i perspektive na primeru Srbije	105
Prikazi	
Dragan Đukanović, Uvod u Jugoslaviju, Dejan Jović	117
Petar S. Ćurčić, ΨA i kultura III – Eros i Tanatos, Slobodan G. Marković i Žarko Trebješanin	121

Theme of the issue: The 2023 Elections in Serbia

Jelena Lončar and Dušan Spasojević, Electoral Process in Serbia – Between the Old and New Competitive Authoritarianism	9
Dušan Spasojević and Lana Avakumović, The Impact of the War in Ukraine on Political Cleavages in Serbia: The War in Ukraine in the 2022 and 2023 Election Campaigns	23
Despot Kovačević, Kosovo and Metohija as the ‘Topic of All Topics’ in Elections in Serbia	35
Ivana Jakšić, Đorđe Gajić and Nikola Vlajnić, How Partisan Media Exposure Shaped Party Evaluations in the 2023 Elections in Serbia	49
Bojan Vranić, Outsourcing Political Mobilization of Voters: The Analysis of Outcomes of Actions Conducted in the ProGlas Campaign for Voter Turnout for the 2023 Parliamentary Elections	81
Essay	
Sanja Domazet, The Influence of Jewish Identity on the Prose Work of Danilo Kiš	97
Research	
Dragana Petković Gajić, Posting Workers during the COVID-19 Pandemic: Current Challenges and Perspectives Using the Example of Serbia	105
Book Reviews	
Dragan Đukanović, Introduction to Yugoslavia, Dejan Jović	117
Petar S. Ćurčić, Ψ A and culture III – Eros and Thanatos, Slobodan G. Marković and Žarko Trebješanin	121

Decembarski izbori 2023. godine

Jelena Lončar¹
Dušan Spasojević

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.1

UDK 324:321.7(497.11)

Izborni proces u Srbiji - između starog i novog kompetitivnog autoritarizma²

Sažetak

Postojeća literatura režim u Srbiji nakon 2016. godine klasifikuje kao „novi” kompetitivni autoritarizam. Izveštaji domaćih i međunarodnih organizacija o neregularnosti tokom izbora 2023. godine, međutim, otvaraju prostor za preispitivanje adekvatnosti daljeg svrstavanja Srbije među ove „mekše” i sofisticiranije hibridne režime, odnosno postavljaju pitanje da li se Srbija pomera ka klasičnom („starom”) kompetitivno autoritarnom režimu. Kako bismo utvrdili kako izborne neregularnosti utiču na pozicioniranje režima na skali hibridnih režima, u radu prvo analiziramo njihov razvoj tokom godina, a potom ih poredimo sa izbornim zloupotrebama karakterističnim za stari kompetitivni autoritarizam odnosno vlast Slobodana Miloševića. U radu zaključujemo da iako se nakon izbora 2023. godine po prvi put preispituje njegov međunarodni legitimitet, aktuelni režim i dalje koristi suptilnije i prikrivenije metode zloupotrebe demokratskih institucija i mehanizama.

Ključne reči

izbori; Srbija; kompetitivni autoritarizam; Vučić; izborne neregularnosti

[1] Kontakt adresa: jelena.loncar@fpn.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-2374-872X> ; <https://orcid.org/0000-0003-0661-4364>

[2] Rad je podržan sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2024. godini, broj: 451-03-66/2024-03 od 26.01.2024. godine.

Uvod

Poslednje godine obeležene su percepcijom o krizi demokratije, opadanjem kvaliteta demokratskih standarda u sve većem broju država i autokratizacijom političkih procesa. Istovremeno, povećava se i broj režima koje je sve teže klasifikovati jer se nalaze u širokom i heterogenom polju hibridnih režima koji kombinuju elemente demokratskih (izbornih) i autoritarnih poredaka (Hellmeier et al., 2021). Kako ukazuju brojni autori, klasifikacija režima postaje sve složenija jer se menjaju mehanizmi kojima se ugrožavaju temelji liberalnih demokratija poput poštenih i slobodnih izbora. Drugim rečima, autoritarni režimi se prilagođavaju savremenom kontekstu, vešto prikrivajući svoje nedemokratske elemente. Takođe, naspram relativno jasne demokratizujuće uloge Zapada (naročito u evropskom kontekstu) s kraja 20. veka, sada se suočavamo sa brojnim stabilokratskim režimima u kojima različite autoritarne tendencije bivaju tolerisane zbog drugih interesa (Bieber, 2018).

U ovom tekstu posmatramo hibridni režim Aleksandra Vučića i mehanizme kojima se prilagođava postojećim okolnostima i kako se oni menjaju tokom različitih faza vlasti SNS-a, sa posebnim fokusom na izborni ciklus 2023. godine iz dva razloga – prvo, zato što je reč o posebnom izdanju časopisa *Politički život* posvećenom ovim izborima, ali još važnije zato što su nakon izbora 2023. tvrdnje o izbornim neregularnostima postigle dosadašnji maksimum, kako u smislu ozbiljnosti optužbi, tako i u kontekstu domaće i međunarodne pažnje koje su te tvrdnje izazvale. Dosadašnje studije pokazuju da se vlast SNS oslanja na povoljne međunarodne okolnosti, da koristi formalno tržišne mehanizme kako bi povećala kontrolu nad medijskim sistemom (Milojević and Krstić, 2018), da ima fleksibilniji odnos prema protestima (Spasojević and Lončar, 2023) i kritici koja dolazi iz disidentskih krugova (Krstić, Aiello and Vladisavljević, 2020). Specifični element koji razmatramo u ovom tekstu su izborni uslovi, koji se mogu koristiti kao ključni indikator kvaliteta demokratije,

ali i kao pokazatelj promene mehanizama i prilagođenosti režima aktuelnim okolnostima. Kako bismo utvrdili koliko se i na koji način u savremenim okolnostima menjaju mehanizmi kojima vlast sprovodi (i prikriva) izborne neregularnosti, poredimo ih sa izbornim neregularnostima koje su korišćene tokom vlasti Slobodana Miloševića iz razloga što su oba režima relativno slična po svojim ključnim odlikama s tim što je do sada Vučićev režim koristio nešto „mekše“ i prikrivenije metode zloupotrebe demokratskih institucija i mehanizama.

Stari i novi kompetitivni autoritarizam

Iako postoji relativno veliki broj koncepata koji označavaju režime koji se nalaze između diktatura i demokratija, u ovom tekstu se oslanjamo na koncept kompetitivnog autoritarizma koji su uveli Levicki i Vej ističući da je reč o režimima u kojima postoje formalne demokratske institucije putem kojih se dolazi na vlast, ali u kojima stranke vlasti imaju značajnu prednost u odnosu na opoziciju, što znači da su ovi režimi takmičarski, ali da uslovi nisu jednaki za sve (Levitsky and Way, 2010: 5). Ovaj koncept nam je posebno zanimljiv jer isti autori govore o modifikaciji kompetitivnih autoritarizama koja je karakteristična za 21. vek (Levitsky and Way, 2020), pa neke od aktuelnih režima nazivaju novim kompetitivno-autoritarnim režimima. Takođe, autori svrstavaju Srbiju pod Miloševićem u stare režime, dok aktuelnu vlast u Srbiji vide kao predstavnika novog režima.

Levicki i Vej pojavu novih režima vezuju za period nakon 2000. godine, ali njihova „novost“ nije temporalnog, već suštinskog karaktera. Drugim rečima, nisu svi aktuelni kompetitivno-autoritarni režimi novi, već samo oni koji imaju sledeće karakteristike: (1) oni su umereniji i sofisticiraniji od ranijih režima, (2) nastaju kao posledica kvarenja demokratskih režima, a ne nedovoljnom ili neuspešnom demokratizacijom autoritarnih režima i (3) ovi režimi imaju snažne veze sa Zapadom, čija legitimacija im je veoma korisna i važna za preživljavanje (Levitsky and Way, 2020: 60). Dakle, ovi sistemi su proizvod specifičnih okolnosti – krize demokratije u zemljama koje su već prepoznate kao minimalno demokratske, ali u kojima ne dolazi do pune autokratizacije već se koriste adaptirani, suptilniji mehanizmi koji održavaju demokratsku fasadu u meri u kojoj je to neophodno da zemlje zadrže korektne odnose sa Zapadom. Iako Levicki i Vej koriste Orbanovu Mađarsku kao ogledni primer za nove režime, očigledno je da se i Srbija pod vlašću SNS odlično uklapa u kriterijume. Druge zemlje koje bi mogle biti percipirane u ovom novom okviru su Severna Makedonija, Crna Gora, Filipini, Venecuela, Turska, Haiti i Honduras.

Budući da u ovom tekstu posmatramo izborne uslove kao indikator kvaliteta demokratije i kao osnov tipologije režima, to znači da bi izborne neregularnosti u novim kompetitivno autoritarnim režimima morale da (1) ukazuju na konstantno opadanje kvaliteta izbornog procesa, ali da su

neregularnosti i dalje (2) sofisticiranije od izbornih krađa u starim kompetitivno autoritarnim režimima (odnosno u našem slučaju Miloševićevog režima iz devedesetih godina), i (3) da ne dovode u pitanje zapadnu podršku.

Opadanje kvaliteta izbornog procesa

Kako bismo na osnovu kvaliteta izbornog procesa utvrdili kom hibridnom režimu pripada Srbija, u ovom delu analiziramo izveštaje misija za posmatranje izbora Kancelarije OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) (OEBS/ ODIHR, 2012, 2014, 2016, 2020, 2022, 2024). ODIHR redovno posmatra izbore u Srbiji i pre 2012. godine koristeći identičnu metodologiju što nam omogućava poređenje izbornih uslova u periodu od 2012. godine do danas. Pored ODIHR, izbore u Srbiji prate i druge organizacije kako domaće tako i međunarodne poput organizacije CRTA ili Saveta Evrope, ali one ili ne obuhvataju sve izbore od dolaska SNS na vlast ili se i sami oslanjaju na preporuke ODIHR.

Izbori u Srbiji su prema svim dosadašnjim izveštajima ODIHR-a od 2012. godine relativno slobodni i poštteni u onom smislu da birači biraju između različitih opcija, odnosno postoji politički pluralizam, a prilikom kampanje se načelno poštuju slobode izražavanja i okupljanja. Izborni dan je svaki put do sada proticao mirno i građani su mogli da izaberu za koga žele da glasaju među ponuđenim listama. Sve vreme je načelni zaključak da zakonodavni okvir pruža dobru osnovu za sprovođenje demokratskih izbora i da su izbori tehnički dobro organizovani. Sve ovo nam je pokazatelj da se Srbija ne može svrstati među zatvorene autokratske režime. Međutim, od 2012. do 2023. godine uočavamo bar dve faze u odnosu vlasti prema izbornom procesu: prva od 2012. do 2016. godine i druga od 2016. do danas.

Prva faza obuhvata izbore 2012. i 2014. godine i u tom periodu se izbori u Srbiji ocenjuju kao relativno slobodni i poštteni. Posmatračka misija ODIHR-a ističe da su na izborima 2012. i 2014. birači imali pravu mogućnost izbora među različitim političkim opcijama i da su u tom smislu, izbori bili slobodni i organizovani u pluralističkom medijskom okruženju (OEBS/ ODIHR, 2012, 2014). Nije bilo zamerki na rad Republičke izborne komisije (RIK), a izborni dan je protekao mirno. Jedina konstantna primedba odnosila se na transparentnost upisa birača u birački spisak i sve veće nepoverenje javnosti u tačnost izvoda iz biračkog spiska. Ovim navodima se kasnije dodaje i postojanje u biračkom spisku preminulih osoba i birača koji žive u inostranstvu. Iz ovih izveštaja se može zaključiti da su izbori 2012. i 2014. godine sprovedeni u demokratskom duhu.

Ubrzo, međutim, izveštaji posmatračkih misija počinju da ukazuju na postepen pad kvaliteta izbornog procesa. Od izbora 2016. godine izborni uslovi više nisu isti za sve učesnike, odnosno vladajuća stranka dobija sve značajniju prednost u odnosu na druge političke opcije (OEBS/

ODIHR, 2016). Time počinje druga faza u odnosu vlasti prema izborima, odnosno jasno se pokazuje konstantan pad kvaliteta izbornog procesa i pomeranje režima od izborne demokratije ka kompetitivnom autoritarizmu. Ovu fazu karakterišu sve veće izborne neregularnosti iako za razliku od Miloševićevog „starog“ kompetitivno autoritarnog režima, kao što ćemo videti kasnije, Vučićev režim do sada nije previše menjao izborna pravila već se oslanjao na „mekše“ i manje očigledne instrumente zloupotrebe poput dominacije u medijima i funkcionerske kampanje.

Iako je medijima nedostajalo analitično i kritičko izveštavanje, izbori 2012. godine su prema ODIHR-ovom izveštaju održani u pluralističkom medijskom okruženju (OEBS/ ODIHR, 2012). Od 2014. godine, međutim, izveštaji ukazuju na sve veći uticaj vladajućih stranaka na nezavisnost novinara da bi 2016. godine medijsko izveštavanje bilo označeno kao pristrasno (OEBS/ ODIHR, 2016). Mediji su tokom izborne kampanje 2016. godine dominantno izveštavali o radu Vlade i vladajuće stranke. Izveštaji o medijima u izbornom procesu se kasnije dodatno zaoštravaju. Dominacija vladajuće stranke, a posebno predsednika generalno i u medijima je u izveštaju o izborima 2020. godine ocenjena kao zabrinjavajuća (OEBS/ ODIHR, 2020). ODIHR-ovi izveštaji za izbore 2022. i 2023. godine eksplicitno navode da je većina javnih servisa i privatnih televizija sa nacionalnom frekvencijom favorizovala predsednika i vladajuću koaliciju (OEBS/ ODIHR, 2022, 2024). Mediji su, prema ovim izveštajima, pod snažnim uticajem vlasti, kako javni tako i privatni (delimično zbog zavisnosti od državnog sufinansiranja), a opozicione stranke imaju vrlo ograničen pristup medijima sa nacionalnom pokrivenošću. Konačno, sve učestalije su prijave zastrašivanja, pretnji, pritisaka i uznemiravanja novinara koji iznose prema vlasti kritične stavove. Uz medijsku kontrolu, vladajuća stranka u kampanji zloupotrebljava državne resurse i vodi intenzivnu funkcionersku kampanju, odnosno nije moguće razdvojiti aktivnosti u kampanji od aktivnosti nosilaca javnih funkcija. Od 2020. godine se strateški kreira utisak da između države i vladajuće političke stranke nema jasne granice.

Pored stvaranja nejednakih izbornih uslova za sve učesnike, druga ključna grupa zloupotreba u izbornom procesu odnosi se na slobodu i tajnost glasanja, odnosno pritiske na birače. Od 2016. godine se intenziviraju prijave slučajeva zastrašivanja birača, a posebno pritisci na zaposlene u javnom sektoru. Evidentirani su i slučajevi kupovine glasova raznim oblicima socijalne pomoći. Od 2016. godine se sve više izveštava i o kršenju tajnosti glasanja, odnosno nedoslednoj primeni zaštitnih mera tokom glasanja zbog izgleda paravana i načina na koji su bili postavljeni, kao i gužvi na biračkim mestima (OEBS/ ODIHR, 2016). Uz ponovljene sve ove, ali znatno oštrije navode od 2020. godine su učestale i prijave grupnog, porodičnog i višestrukog glasanja (OEBS/ ODIHR, 2020). Od 2020. godine se koriste i dodatni mehanizmi pritiska na birače poput korišćenja paralelnih izvoda iz biračkih spiskova za praćenje birača na dan izbora. Ovi navodi se pojačavaju 2022. godine kada se beleže i slučajevi

brojanja birača od strane neovlaštenih lica, fotografisanja glasačkih listića i glasanja većeg broja birača uz pomoć istih osoba. Kupovina glasova kroz prekomerna budžetska izdvajanja i podele poklon paketa u zamenu za podršku se dodatno intenzivira pred izbore 2022. godine, a opozicione partije sve teže nalaze prostor za održavanje kampanje (OEBS/ ODIHR, 2022).

Uz dominantno prisustvo predsednika, funkcionersku kampanju, pritiske na zaposlene u javnom sektoru, pristrasnost medija i zloupotrebu javnih resursa, izveštaj ODIHR-a o izborima održanim u decembru 2023. godine ukazuje i na agresivnu retoriku, diskreditovanje ličnosti, verbalno nasilje i zapaljivi govor (OEBS/ ODIHR, 2024). Pored toga tokom izbora 2023. godine pojavile su se tvrdnje o promeni mesta prebivališta građana kako bi imali pravo glasa na lokalnim beogradskim izborima. Iako izveštaj ODIHR-a ne razmatra detaljnije ove tvrdnje, izveštaj posmatračke misije Saveta Evrope takođe pominje organizovano prevoženje birača iz Republike Srpske kako bi glasali za vladajuću stranku na beogradskim izborima (Council of Europe Parliamentary Assembly, 2024). Kako na lokalnim izborima pravo glasa imaju samo građani sa prebivalištem u toj lokalnoj samoupravi, javile su se sumnje da je određen broj građana koji žive u drugim gradovima u Srbiji ili susednim državama neposredno pred beogradske izbore organizovano prijavljen na beogradsku (neretko nepostojeću) adresu kako bi stekli pravo glasa i glasali za vladajuću stranku. Ovakve tvrdnje prva je iznela posmatračka misija organizacije CRTA (CRTA, 2023) na osnovu brojnih anonimnih dojava građana, statističkih anomalija koje su se javljale u rezultatima izbora, te dešavanja tokom izbornog dana, ali i nakon toga. Brojne institucije poput V-Dem-a i Evropskog parlamenta su izborne procese 2023. godine u Srbiji označile kao izbornu krađu (V-Dem, 2024, European Parliament, 2024).

Ovi navodi ukazuju na konstantni pad kvaliteta izbornog procesa koji Srbiju nesumnjivo smešta među kompetitivno autoritarne režime, ali i dalje ostavljaju prostor za preispitivanje da li bi ovaj pad 2023. godine, pod pretpostavkom tačnosti navoda, mogao biti pokazatelj da se Srbija pomera ka nešto čvršćem autoritarizmu, odnosno da sve više nalikuje na klasične kompetitivno autoritarne režime uprkos izmenjenim međunarodnim okolnostima i zavisnosti od podrške Zapada. Ovo pitanje razmatramo u narednom delu rada.

Izborne nepravilnosti: poređenje dva režima

Levicki i Vej (Levitsky and Way, 2010: 8) ne definišu striktno granice izbornih neregularnosti u ovakvim režimima, već naglašavaju da su izbori kompetitivni i da se retko zabranjuje učešće ključnim opozicionim kandidatima, da opozicija može da vodi kampanje, te da nema masovne izborne krađe. U primere izbornih neregularnosti autori ubrajaju manipulacije biračkim spiskom, ubacivanje biračkih listića u kutije ili fal-

sifikovanje izbornih rezultata. Takođe, mogu se dešavati zastrašivanja opozicionih aktivista, birača ili posmatračkih misija, ali sve ove neravnopravnosti ne sprečavaju opoziciju da se takmiči na izborima. U nekim primerima Levicki i Vej ukazuju na vrlo čiste izborne uslove u formalnom smislu (birački spisak, izborni dan), ali su opšti uslovi takvi da opozicija nema pristup medijima ili drugim važnim resursima (Levitsky and Way, 2010: 8). Imajući u vidu fleksibilnost pri definisanju, jasno je da se svaki režim kompetitivnog autoritarizma mora posmatrati zasebno i unutar specifičnog konteksta, kao i da bi pomeranje režima ka novom kompetitivnom autoritarizmu moralo da podrazumeva još umerenije i skrivenije mehanizme u poređenju sa klasičnim. U tom kontekstu nam je važno da prvo razmotrimo kakve su bile izborne neregularnosti tokom Miloševićeve vlasti, kako bi imali osnovu za poređenje.

Izborni uslovi tokom devedesetih godina su varirali, a mehanizmi na koje se oslanjao režim su se prilagođavali okolnostima. U prvim godinama višepartizma, SPS je koristio dobru startnu poziciju i relativnu razjedinjenost i neiskustvo opozicije da upodobi izborne uslove svojim interesima (Jovanović, 2011). Tu pre svega mislimo na izbor izbornog sistema koji je u Srbiji bio proizvod taktičke odluke socijalista, a ne okruglih stolova kao u drugim istočnoevropskim zemljama (Goati, 1997). Birajući većinski sistem SPS je sa 46% glasova dobio 77% mandata i zauzeo dominantnu poziciju. Ipak, marginalizacija opozicije je izazvala proteste, pa i zakasnele okrugle stolove koji su doveli do prelaska ka proporcionalnom sistemu sa 9 izbornih jedinica za izbore 1992. Ipak, vlast je za iznenađujuće izbore 1993. godine ponovo promenila izborni sistem uvodeći 29 izbornih jedinica čime se u značajnoj meri izgubio efekat proporcionalnosti (kada proporcionalni sistemi imaju više malih izbornih jedinica onda se po efektima približavaju većinskom sistemu). Ove stalne promene izbornih pravila, ponekad i neposredno pred same izbore, pokazuju da su stranke vlasti bez ograničenja koristile institucionalne mehanizme da poboljšaju svoj izborni položaj.

Pored osnovnih izbornih pravila, važan faktor premoći socijalista bili su medijska i finansijska snaga. Istraživanja pokazuju da su mediji u svim izbornim ciklusima davali ogromnu premoć socijalistima naspram opozicije (Matić, 2004), dok su nasleđujući imovinu i infrastrukturu Saveza komunista Srbije socijalisti stigli do velike finansijske i organizacione premoći. Uprkos sistemskoj premoći, vlast je, naročito u kasnijim fazama, učestalo koristila represiju prema nezavisnim i kritičkim medijima, putem cenzure, sudskih procesa pod zloglasnim medijskim zakonima, a ponekad i otvorenu silu, kao u slučaju ubistva Slavka Ćuruvije.

Ipak, čini se da u nekim situacijama ni ovo nije bilo dovoljno pa se pribegavalo i drugim elementima izbornih neregularnosti, kao što su manipulacije biračkim spisakom ili ugrožavanje tajnosti glasanja (Dolenec, 2013). Neregularnosti su postale očigledne na lokalnim izborima 1996. godine, kada je došlo do prepravljavanja zapisnika i sudskog menjanja izbornih rezultata koji su vodili velikom protestnom talasu, ali i kasnijem

priznavanju inicijalnih izbornih rezultata. Pored prepravljjanja zapisnika, u ovom (a verovatno i u ranijim ciklusima) se pribegavalo i ubacivanju glasačkih listića sa glasovima za stranke vlasti u kutije i donošenju unapred popunjenih glasačkih listića na biračko mesto čime se pokazivala umešanost izbornih komisija u nepravilnosti (Goati, 2013: 64). Ipak, smatra se da je izborna krađa uvek bila ograničenog obima, te da ni u najnepravilnijim izborima poput onih iz 2000. godine nije prešla 10-15% (Cohen, 2001).

Iako su izbori tokom devedesetih godina bili mehanizam legitimizacije i kratkoročne stabilizacije sistema, postojanje pluralizma i takmičarski karakter režima je u konačnici doveo do njegovog pada (Kuntz and Thompson, 2009: 164). Naravno, kao otvoreno pitanje će ostati šta je dovelo do konačnog pada i da li je izborni ciklus 1997. godine koji je bojkotovala opozicija možda bila prilika za obaranje Miloševićeve vlasti. Ipak, do promene vlasti je došlo tri godine kasnije, nakon najrestriktivnije faze Miloševićeve vlasti i sukoba na Kosovu, ali i nakon konsolidacije opozicionih redova, i stvaranja sinergije između civilnog društva i opozicionih aktera.

Dvanaest godina nakon pada Miloševića i pokušaja učvršćivanja demokratije, na vlast dolazi SNS. SNS dolazi na vlast nakon opštih izbora i iznenađujuće pobede Tomislava Nikolića u drugom krugu predsedničkih izbora. Pobedu naprednjaka niko nije osporavao, niti su predstavnici dotadašnje vlasti pokušali da zadrže vlast nedemokratskim sredstvima. Naravno, to ne znači da su izborni uslovi bili u potpunosti ravnopravni, iako V-Dem Srbiju u tom periodu klasifikuje kao liberalnu demokratiju, što je nešto afirmativnija ocena u odnosu na domaće procene (V-Dem, 2023).

Tokom vlasti SNS se mogu uočiti dve faze, o čemu smo detaljnije govorili u prethodnom delu rada. Prvu fazu, odnosno prva dva izborna ciklusa 2014. i 2016. su obeležile manje nepravilnosti, dok se stepen neravnopravnosti povećavao u drugoj fazi nakon 2016. godine. Ipak, uprkos konstantnim izbornim nepravilnostima i stalnom padu demokratičnosti izbornog procesa, u poređenju sa periodom vlasti Slobodana Miloševića, i dalje možemo tvrditi da aktuelni režim koristi mekše i prikrivenije metode čime se razlikuje od klasičnih kompetitivno autoritarnih režima. Ključne razlike između dva tipa kompetitivno autoritarnih režima mogu se videti u sve tri dimenzije koje smo do sada koristili: izborna pravila, ravnopravnost uslova i tajnost i sloboda izbora odnosno pritisci na birače.

Prvo, u odnosu na institucionalnu ravan, Vučić mnogo svedenije koristi izborna pravila i procedure kako bi obezbedio prednost. Jedan deo toga je učestalo raspisivanje vanrednih izbora, što po sebi nije zabranjeno, ali svakako predstavlja značajnu prednost imajući u vidu da je tokom vlasti SNS samo jedan saziv parlamenta izdržao cele četiri godine. Kao odgovor na bojkot 2020. godine Vučić je prilikom formiranja Vlade ograničio njeno trajanje na 2 godine u pokušaju da umanjí kritike zbog parlamenta sa krnjim legitimitetom, dok se možda najveće odstupanje od

redovnih izbora desilo pred izbore 2023. kada su u 65 opština iznenada raspisani lokalni izbori nakon što su gradonačelnici podneli ostavke. Što se tiče promena pravila igre, verovatno najveća promena u ovom mandatu je takođe odgovor na bojkot 2020. godine i odnosi se na snižavanje cenzusa sa 5% na 3%, kako bi se podstaklo učestvovanje manjih stranaka na izborima 2020. i kasnija fragmentacija partijskog sistema (čime se indirektno otežavalo organizovanje opozicije)³.

Kada govorimo o neravnopravnim uslovima, imajući u vidu da je SNS od 2014. u poziciji predominantne stranke čak i bez koalicionih partnera, teško je govoriti o ravnopravnosti. Ipak, zanimljivo je uočiti promenu mehanizama i njihovu prilagođenost 21. veku i novim autoritarnim modelima. Za početak, najuočljiviji element neravnopravnosti je medijska situacija u Srbiji. Na primer, u periodu od jula 2020. do juna 2021. ključni politički programi na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću su 93% vremena posvetili vladajućim partijama, dok je svega 7% preostalo za opoziciju; šta više, vladajuće partije su predstavljane pozitivno ili neutralno (63%), nasuprot 57% negativne konotacije za opozicione stranke (CRTA, 2021). Sistemski preduslovi medijske neravnopravnosti su u nefunkcionalnim regulatornim institucijama, pre svega REM-a, koji ne ispunjavaju svoju funkciju i ne omogućavaju balansirano i nepristrasno informisanje. Pored nedostatka rada institucija, vlast na medije utiče preko privatizacije (medije su privatizovali ljudi povezani sa vladajućim strankama) i budžetskih sredstava kojima se pristrasnim medijima isplaćuju značajna sredstva (Milojević and Krstić, 2018). Pored medijske neravnopravnosti, vladajuće stranke su izmenama zakona o finansiranju stranaka značajno povećale prednost koju imaju u odnosu na opozicione stranke (Spasojević, 2021). Ipak, i samo ova dva elementa medijske i finansijske neravnopravnosti pokazuju da se naspram otvorenih pritisaka, cenzure i nasilja koje su karakterisale period vlasti Slobodana Miloševića, sadašnji akteri ponašaju mnogo svedenije i da zapravo zloupotrebljavaju elemente tržišne ekonomije (npr. privatizacija medija i povlačenje države iz vlasništva) i liberalne demokratije (postojanje nezavisnih i regulatornih tela) kako bi ostvarili prednost u političkoj borbi.

Konačno, nepravilnosti tokom samog izbornog dana i drugi oblici pritisaka na birače su i dalje manji u odnosu na one tokom Miloševićevog režima. Uvođenje kontrola na biračkim mestima i posmatračkih misija onemogućilo je višestruko glasanje ili glasanje za članove porodice (bar u onoj meri u kojoj se to dešavalo tokom 1990-ih godina), te ubacivanje već popunjenih glasačkih listića. Ipak, i dalje su prisutni pritisci na birače, grupno glasanje i vođenje paralelnih spiskova (kojima se kontrolišu birači). Sve ove nepravilnosti nikada nisu rezultirale krivičnim prijavama ili sudskom procesima. Poslednji izborni ciklus dodatno je osporen zbog sumnji da je došlo do registrovanja velikog broja novih birača za

[3] Zanimljivo je da je ova izmena usvojena uprkos brojnim preporukama stručne javnosti da je zapravo poželjno ukрупnjavanje partijske scene i uvođenje stepenastog cenzusa sa koalicije (Spasojević, 2021).

beogradske izbore – oni su, navodno, mahom prebacivani iz gradova koji nisu imali lokalne izbore i iz Republike Srpske⁴. U trenutku pisanja ovog teksta i dalje nije poznato da li će doći do istrage o ovim navodima, ali bi i njihovo potvrđivanje pokazalo da se izborne krađe u novim režimima vode na mnogo suptilniji i organizovaniji način nego u klasičnim režimima i da se koriste zakonske rupe i nepravilnosti umesto direktnog i očiglednog kršenja izbornih propisa. Za razliku od starog režima u kom su evidentirani slučajevi ubacivanja dodatnih popunjenih glasačkih listića u kutiju, u novom režimu čak i potencijalne veće izborne krađe imaju privid legalnosti – dovedeni birači su u izbornom danu imali legalno prebivalište u mestu u kom su glasali i bili su upisani u birački spisak.

Međunarodni legitimitet

Jedna od odlika novih kompetitivno autoritarnih režima je zavisnost vladajućih elita od međunarodnog priznanja, odnosno snažnih veza sa Zapadom od kojih im zavisi opstanak na vlasti. Levicki i Vej koriste veze sa Zapadom kao ključnu pokretačku snagu iza uspešne demokratizacije starih kompetitivno autoritarnih režima, ali i kao objašnjenje za kasniju pojavu sofisticiranijeg tipa režima (Levitsky and Way, 2020). Većina zemalja u kojima dolazi do demokratskog nazadovanja je ekonomski zavisna od Zapada zbog čega i dalje mora da održava demokratski imidž. Bliske veze sa Zapadom sprečavaju ove novouspostavljene režime da skliznu u diktature, a sve više i u stare oblike kompetitivnog autoritarizma. Umesto toga, oni koriste „kombinaciju suptilnih zloupotreba i strateških saveza” sa evropskim, odnosno međunarodnim institucijama da bi stvorili novu vrstu kompetitivnih autoritarnih režima (Levitsky and Way, 2020: 62).

Na Zapadnom Balkanu, ove okolnosti su dovele do pojavljivanja stabilokratskih režima, koji potkopavaju institucije oslanjanjem na neformalnu politiku (Kapidžić, 2020) i računaju na spoljnu podršku zbog svog „reformističkog” imidža dok interno vladaju „kroz kreiranje i upravljanje krizom” (Bieber, 2018). Vučićevom dolasku na vlast u Srbiji je prethodilo potvrđivanje lojalnosti Zapadu i garancije međunarodnim akterima da će Srbiju voditi ka Evropskim integracijama. Iako međunarodni uticaj kasnije nije bio dovoljno jak da spreči urušavanje demokratije, međunarodna legitimnost je ostala ključna za opstanak režima, pre svega zbog ekonomske zavisnosti Srbije od EU.

Izbori 2023. godine u Srbiji imaju poseban značaj u kontekstu međunarodnog legitimiteta kao jedne od ključnih vododelnica između starih i novih kompetitivno autoritarnih režima. Nakon ovih izbora je po prvi put značajnije poljuljan međunarodni legitimitet vlasti zbog čega se otvara

[4] Značajan deo građana Republike Srpske ima dvojno državljanstvo i može da glasa na parlamentarnim izborima, ali ne i na lokalnim jer je za to neophodno prebivalište u Srbiji.

pitanje da li se režim pomera od sofisticiranog ka klasičnom kompetitivnom autoritarizmu.

Rezolucija Evropskog parlamenta usvojena 08. februara 2024. godine kojom se poziva na sprovođenje nezavisne međunarodne istrage o izbornim nepravilnostima predstavlja jedan od pokazatelja poljuljanog legitimiteta (EU Parliament, 2024). U rezoluciji se polazi od svih do sada navedenih izbornih neregularnosti, zaključuje da u Srbiji nema uslova za održavanje slobodnih i poštenih izbora i sugeriše da su potencijalne zloupotrebe veće od onih navedenih u izveštajima ODIHR-a. Pored Evropskog parlamenta i Ministarstvo spoljnih poslova Nemačke je osudilo izbornu krađu kao neprihvatljivu za državu kandidata za članstvo u EU (Seebass, 2024).

Sa druge strane, zvanične reakcije drugih institucija poput Evropske komisije i SAD su ili izostale ili su se svele na pozive Srbiji da transparentno adresira navode o izbornim neregularnostima (RFE/RL's Balkan Service, 2023). Na osnovu njih se stiče utisak da međunarodna podrška vlastima u Srbiji zbog različitih pre svega stabilokratskih interesa Zapada još neko vreme ostaje nepoljuljana.

Zaključak

U radu smo pokazali da su izborne neregularnosti u Srbiji sve veće uz kulminaciju na izborima 2023. godine. Izborne zloupotrebe se u ovom periodu pre svega odnose na jednakost uslova odnosno zloupotrebu državnih resursa i medijsku dominaciju s jedne strane i s druge strane pritiske na birače pre svega zaposlene u javnom sektoru da glasaju za vladajuću stranku, kupovinu glasova i ugrožavanje tajnosti glasanja. Ove zloupotrebe se evidentiraju od 2016. godine i postaju očiglednije na svakim narednim izborima. Poslednje izbore 2023. godine odlikovala je dodatna polarizacija, agresivna retorika, ali i navodi o migraciji birača kako bi se povećala prednost vladajuće stranke. Svi ovi navodi uprkos svojoj ozbiljnosti i dalje nisu onih razmera karakterističnih za klasičan Miloševićev kompetitivni autoritarizam. Ipak po prvi put se osporava međunarodni legitimitet koji može da dovede do sužavanja prostora za delovanje vlasti i dalje produbljivanje autoritarizma.

U radu, stoga, zaključujemo da uprkos sve većim izbornim neregularnostima, Srbija uspeva da održi korektne, iako poljuljane odnose sa Zapadom i koristi sofisticiranije metode od klasičnog kompetitivno autoritarnog režima zbog čega i dalje možemo tvrditi da režim u Srbiji pripada novom kompetitivnom autoritarizmu.

Electoral process in Serbia - between the old and new competitive authoritarianism

Abstract

Recent literature has classified Serbian regime after 2016 as "new" competitive authoritarianism. Domestic and international organisations' reports on irregularities during 2023 elections, however, open the space for questioning the adequacy of classifying Serbia among these "softer" and more sophisticated hybrid regimes, i.e. they raise the question of whether Serbia is moving towards a classic ("old") competitive authoritarian regime. In order to explore how electoral irregularities affect the positioning of the regime on the scale of hybrid regimes, we first analyse their development over the years, and then compare them with electoral abuses characteristic of the old competitive authoritarianism, i.e. the rule of Slobodan Milošević. The paper concludes that although after the 2023 elections its international legitimacy is being re-examined for the first time, the current regime continues to use more subtle and covert methods of abusing democratic institutions and mechanisms.

Keywords

elections; Serbia; competitive authoritarianism; Vučić; electoral irregularities

Literatura

- Bieber, Florian, Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans: *East European Politics*, Vol 34, No. 3 (2018), pp. 337-354.
- Cohen, Lenard J. (2001). *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milosevic*. Boulder, CO: Westview Press
- Council of Europe Parliamentary Assembly (2024). "Observation of the early parliamentary elections in Serbia (17 December 2023)", 17 January 2024, Council of Europe, https://www.osce.org/files/f/documents/1/3/563505_0.pdf (Datum posete: 5.04.2024.)
- CRTA (2021). "Political Pluralism in Serbia - Media monitoring". CRTA, https://crt.rs/wp-content/uploads/2021/07/CRTA_Political-pluralism_media-monitoring-in-Serbia_july-20-june-21.pdf (Datum posete: 30.03.2024.).
- Dolenc, Danijela (2013). *Democratic institutions and authoritarian rule in Southeast Europe*. Colchester: ECPR Press.
- European Parliament (2024). "European Parliament Resolution of 8 February 2024 on the Situation in Serbia Following the Elections (2024/2521(RSP))", European Parliament, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0075_EN.html (Datum posete: 08.04.2024.).
- Goati, Vladimir. Izbori u SRJ od 1990-1997: Oko izbora 1, vol. 1, 1997, (11-34).
- Goati, Vladimir. (2013). *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju, Nacionalni demokratski institut za međunarodne odnose.

- Hellmeier, Sebastian, Rowan Cole, Sandra Grahn, Palina Kolvani, Jean Lachapelle, Anna Lührmann, Seraphine F. Maerz, Shreeya Pillai and Staffan I. Lindberg, State of the World 2020: Autocratization Turns Viral: *Democratization*, Vol. 28, No. 6 (2021), pp. 1053-1074.
- Jovanović, Milan. The designing of Serbia's electoral system: *Serbian Political Thought*, 3(1), 2011, str. 63-86.
- Kapidžić, Damir, The Rise of Illiberal Politics in Southeast Europe: *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 20, No.1 (2020), pp. 1-17.
- Krstić, A., Aiello, G., & Vladislavljević, N., Visual metaphor and authoritarianism in Serbian political cartoons, *Media, War & Conflict*, 13(1), (2020), pp. 27-49. <https://doi.org/10.1177/1750635219856549>
- Kuntz, Philipp and Thompson, Mark R., More than Just the Final Straw: Stolen Elections as Revolutionary Triggers: *Comparative Politics*, Vol. 41, No. 3 (2009), pp. 253-272.
- Levitsky, Steven and Way, Lucan, (2010). *Competitive Authoritarianism: hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, Steven and Way, Lucan, The New Competitive Authoritarianism: *Journal of Democracy*, Vol. 31, No. 1 (2020), pp. 51-65.
- Matić, Jovanka. (2004). „Problems Facing Quality Press development in Serbia”, u *Quality Press in Southeast Europe*, (priredio: Spassov, Orlin). Sofia: Sudosteurovaisches Medienzentrum, str. 254-275.
- Milojević, Ana and Aleksandra Krstić, Hierarchy of Influences on Transitional Journalism - Corrupting Relationships Between Political, Economic and Media Elites: *European Journal of Communication* Vol. 33, No. 1 (2018), pp. 37-56.
- OEBS/ ODIHR (2012). „Republika Srbija parlamentarni i privremeni predsednički izbori 06. i 20. maja 2012. godine. Ograničena misija za posmatranje izbora OEBS/KDILJP-a - Konačni izveštaj”. Varšava: OEBS, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, <https://www.osce.org/files/f/documents/1/7/92600.pdf> (Datum posete: 15.03.2024.).
- OEBS/ ODIHR (2014). „Republika Srbija privremeni parlamentarni izbori 16. mart 2014. godine. OEBS/ODIHR Ograničena misija za posmatranje izbora - Konačni izveštaj”. Varšava: OEBS, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, <https://www.osce.org/files/f/documents/f/1/119405.pdf> (Datum posete: 15.03.2024.).
- OEBS/ ODIHR (2016). „Republika Srbija privremeni parlamentarni izbori 24. april 2016. godine. Ograničena misija za posmatranje izbora OEBS/ KDILJP-a - Konačni izveštaj”. Varšava: OEBS, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, <https://www.osce.org/files/f/documents/0/e/259021.pdf> (Datum posete: 15.03.2024.).
- OEBS/ ODIHR (2020). „Republika Srbija parlamentarni izbori 21. jun 2020. godine. Specijalna misija KDILJP-a za procenu izbora - Konačni izveštaj”. Varšava: OEBS, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, <https://www.osce.org/files/f/documents/6/e/467232.pdf> (Datum posete: 15.03.2024.).
- OEBS/ ODIHR (2022). „Republika Srbija predsednički i vanredni parlamentarni izbori 3. april 2022. godine. Misija za posmatranje izbora KDILJP-a - Konačni izveštaj”. Varšava: OEBS, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, <https://www.osce.org/files/f/documents/6/b/524622.pdf> (Datum posete: 15.03.2024.).

- OEBS/ ODIHR (2024). Republika Srbija vanredni parlamentarni izbori 17. decembar 2023. Misija za posmatranje izbora KDILJP-a – Konačni izveštaj. Varšava: OEBS, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, https://www.osce.org/files/f/ documents/c/2/565117_0.pdf (Datum posete: 15.03.2024.).
- RFE/RL's Balkan Service (2023). "EU Election Monitor Slams Alleged Irregularities in Serbian Vote, Calls for Full Probe", December 19, 2023. Radio Free Europe, Radio Liberty, <https://www.rferl.org/a/serbia-sns-elections-fair-eu-monitor/32737901.html> (Datum posete: 08.04.2024.).
- Seebass, Frauke (2024). "Serbia has crossed the EU's Rubicon; Germany and its allies must respond", 20 February 2024, German Council on Foreign Relations, <https:// dgap.org/en/research/publications/serbia-has-crossed-eus-rubicon-germany-and- its-allies-must-respond> (Datum posete: 25.03.2024.).
- Spasojević, Dušan (2021). „Političke partije u Srbiji”, u *Podrivanje demokratije: Procesi i institucije u Srbiji od 2010. do 2020. godine* (priredio Spasojević, Dušan). Beograd: CRTA, str. 105-127.
- Spasojević, Dušan and Lončar, Jelena, Facing Protests in Serbia: Patterns of New Competitive Authoritarianism: *Democratization*, Vol. 30, No. 7, (2023), pp. 1380-1399.
- V-Dem (2023). "Democracy Report 2023: Defiance in the Face of Autocratization. University of Gothenburg", V-Dem Institute. https://v-dem.net/documents/29/v-dem_ democracyreport2023_lowres.pdf (Datum posete: 25.03.2024.).
- V-Dem (2024). "Democracy report 2024 - Democracy Winning and Losing at the Ballot", V-Dem Institute, https://www.v-dem.net/documents/43/v-dem_dr2024_lowres.pdf (Datum posete: 25.03.2024.).

Dušan Spasojević¹
Lana Avakumović

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.2

UDK 327:355.4(324:497.11)

Uticaj rata u Ukrajini na osnovne linije političkih podela u Srbiji

Rat u Ukrajini u izbornim kampanjama 2022. i 2023.

Sažetak

U ovom tekstu razmatramo uticaj rata u Ukrajini na partijski sistem Srbije, primarno posmatran kroz osnovne linije političkih podela i tokom dva izborna ciklusa 2022. i 2023. godine. Oslanjajući se na Digan Krausov (2007) koncept tematskih podela (issue divide), analiziramo kako su se tokom rata menjale ključne teme na političkoj sceni Srbije, te da li su se menjale pozicije političkih aktera i njihova argumentacija. Ispostavlja se da, uprkos velikom značaju teme za spoljno-politički položaj Srbije, ruska invazija nije značajnije promenila pozicije stranaka, po čemu se Srbija izdvaja od većine evropskih država. Nalazi pokazuju da je ova tema dodatno osnažila već postojeće identitetske linije podela. Takođe, za razliku od socijalista i stranaka krajnje desnice koje su se bavile ratom u Ukrajini kao i tokom izbornog ciklusa 2022, većina stranaka je u izornoj kampanji 2023. pokušavala da umanjí značaj rata u Ukrajini, što objašnjavamo ideološkim i taktičkim razlozima.

Ključne reči

rat u Ukrajini, Rusija, tematske podele, sankcije, izbori, Srbija.

[1] dusan.spasojevic@fpn.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-0661-4364> ; <https://orcid.org/0009-0002-6288-2638>

Invazija Rusije na Ukrajinu koja je započela u februaru 2022. u značajnoj meri je izmenila međunarodni kontekst zaoštravajući odnose između Rusije i zemalja Zapada, predstavljajući najteži od svih izazova sa kojima se suočila Evropska Unija u svojoj istoriji (Poletti, 2023). Nasuprot temeljnoj promeni spoljne politike, invazija je uticala i na osnovne linije političkih podela, kako na nivou Evropske unije tako i unutar pojedinačnih zemalja.

U ovom tekstu razmatramo uticaj rata u Ukrajini pozicije stranaka u Srbiji oslanjajući se na Digan Krausov (Deegan Krause, 2006) koncept tematskih podela (*issue divide*), za koje on kaže da se povremeno pojavljuju i određuju nekoliko izbornih ciklusa, ali se ne pretvaraju u trajne linije podela jer nemaju strukturnu (socio-demografsku) osnovu, već samo artikulaciju na organizacionom (političke partije) i vrednosnom (ideološke i programske pozicije) nivou. Zbog toga se ovaj koncept čini adekvatnijim od klasične teorije socijalnih rascepa; sa druge strane, odsustvo strukturnog elementa i potencijalna kratkotrajnost tematskih podela ne oduzimaju na značaju u odnosu na političke procese.

Stav o ratu u Ukrajini i nizu vezanih pitanja (klasifikacija sukoba, uvođenje sankcija Rusiji, pružanje materijalne i vojne pomoći Ukrajini, itd) se može posmatrati i kao skup novih pitanja (jer oni to jesu), ali i u odnosu na postojeće linije podela i strukturu socijalnih rascepa. Naime, možemo tvrditi da se stav o ratu u Ukrajini ne zauzima nezavisno od čitavog niza prethodno postojećih stavova stranaka i birača, pre svega onih koji se tiču spoljno-političkih afilijacija, stavova o NATO-u i Rusiji, kao i načinima razrešavanja ovakvih konflikata. Sa druge strane, rat u Ukrajini je dodao novu dimenziju postojećim linijama podela i izmenio pozicije stranaka, naročito u evropskim okvirima.

Ako navedeni problem posmatramo na nivou Evropske unije, formiranje zajedničkog stava o ratu je predstavljao veliki test za EU, imajući u vidu da je pravljenje konsenzusa na evropskom nivou dosta komplikovan proces i u manje osetljivim pitanjima. Takođe, same Unija se nalazi

u dosta izazovnom političkom periodu nakon „savršene oluje”, odnosno niza kriza (ekonomske (2008), migrantske (2015 -) i krize izazvane terorističkim napadima u zemljama Zapadne Evrope, te Bregzita) koje su uzdrmale ionako fragilno evropsko zajedništvo. Sve ove krize podstakle su pojavu i rast čitavog niza desnih populističkih partija, od kojih su posebnog uspeha imale stranke krajnje ili radikalne desnice. Za razliku od prethodnih populističkih talasa (npr. s kraja devedesetih godina 20. veka), ovoga puta su stranke desnog populističkog bloka postale deo političkog *mainstream*-a, institucionalizovan deo partijskih sistema i relativno prihvatljiv koalicioni partner (Albertazzi i McDonnell, 2008: 10-11). Drugim rečima, niz kriza je omogućio populistima da prerastu iz protestnih partija u partije koje su sastavni deo partijskih sistema.

Posebno važan aspekt u analizi rasta desnih populista je činjenica da su delovi ove partijske familije imali dugoročne veze sa Rusijom, a naročito sa režimom Vladimira Putina (Invaldi and Zankina, 2023: 19), pronalazeći zajedničke tačke u čitavom nizu pitanja od otpora evropskim integracijama, preko nativističkih i protekcionističkih (npr. *welfare chauvinism*) politika, do protivljenja nekim liberalnim vrednostima i zagovaranju određenih iliberalnih politika. Početak kopnene ofanzive je sve ove stranke stavio u dosta nezgodan položaj, naročito nakon formiranja prilično iznenađujućeg jedinstvenog javnog mnjenja na Zapadu o ratu u Ukrajini (Poletti, 2023; Stolle, 2023), za razliku od podeljenih i nejasnih reakcija nakon aneksije Krima 2014. godine.

Istini za volju, kako sugerise Tagart (Taggart, 2019), deo populističkih partija je već postepeno umanjio intenzitet nekih od svojih ideoloških pozicija, pre svega one koje se protive evropskim integracijama, uočavajući u EU institucijama mehanizme kojima mogu ostvariti svoje stavove. Po tome se reakcija populističkih stranaka ne razlikuje od načina promene pozicija većine drugih stranaka pre i nakon evropskih integracija (Marks i Wilson, 2000), odnosno činjenice da stranke na vlasti postaju svesne da mogu da koriste evropske mehanizme da ostvare svoju agendu. Verovatno najsvežiji primer ovakvog ponašanja predstavlja italijanska premijerka Đorđa Meloni čiji je opozicioni nastup zabrinjavao evropske zvaničnike, dok je nakon dolaska na vlast postala deo jedinstvenog evropskog bloka (Bruno i Fazio, 2024: 276).

U sličnom kontekstu posmatramo i stranke u Srbiji – značajan broj stranaka, počev od opozicione krajnje desnice, preko stranaka vlasti u Srbiji izražava pozitivan stav o Rusiji i koristi podršku Rusije kao svoju prednost. Nekada se o Rusiji govori kao spoljnom partneru u rangu sa SAD ili EU (tzv. četiri stuba spoljne politike), a nekada se Rusija predstavlja kao alternativa zemljama zapada i evropskim integracijama. Rusija je od velikog značaja za sve post-petoooktobarske vlade, pre svega zbog energetskeg pitanja i podrške spoljnoj politici Srbije u vezi sa Kosovom. Dodatni element u ovom razmatranju predstavlja i potencijalna promena odnosa prema Srbiji i Zapadnom Balkanu od strane EU (nakon početka rata u Ukrajini) u smislu otvaranja prostora za ubrzavanje evropskih in-

tegracija, čime se pokušava ojačati uticaj EU i regionu što podseća na slične mere koje su donošene kao reakcija na rat u Jugoslaviji (Anghel i Džankić, 2023: 487).

Imajući sve ovo u vidu, za analizu koristimo Štole (Dietlind Stolle, 2023) koja govori o četiri specifične dimenzije uticaja rata na partijske sisteme i javno mnjenje država – prve dve su relativno univerzalne i tiču se (1) blizine zemalja ratu (što je zemlja geografski bliža, tema je važnija) i (2) vrste pomoći za Ukrajinu (pomoć civilima i izbeglicama je manje sporna od, na primer, slanja naoružanja), dok preostale dve dimenzije zahtevaju detaljniju prezentaciju, a i značajnije su za naše razmatranje stanje u Srbiji. Treća dimenzija se tiče (3) ekonomske, političke i kulturne veze sa Rusijom pre rata, i u značajnoj meri objašnjava razlike između evropskih država. Sa jedne strane, značaj ruskih energenata varira između zemalja, pa su i posledice sankcija asimetrične – što je veća zavisnost od ruskog gasa (kao npr. u Italiji i Nemačkoj), viši su i troškovi uvođenja sankcija (Celi *et al.*, 2022: 144). Drugi element su socijalne i kulturološke veze sa Rusijom, koje su značajnije kod istočno-evropskih zemalja i variraju od ukorenjenog animoziteta (npr. Poljska i baltičke zemlje), preko društava koji imaju podeljene stavove (Rumunija i Bugarska) do zemalja sa izraženim proruskim stavom (Srbija, Belorusija). Konačno, poslednja dimenzija se tiče (4) ideoloških pozicija stranaka i toga da li je reč o strankama vlasti i opozicije. Istorijski gledano, stranke leve su imale snažnije veze sa Sovjetskim savezom i Rusijom, kao i kritičan pristup vojnim savezima poput NATO-a. Ovo se, prema Štole, posebno odnosi na nove leve partije (Movimento 5 Stelle, Die Linke), dok su stare socijaldemokratske stranke iz ključnih zemalja (Nemačka, Francuska, UK) bile na većoj distanci. Takođe, javlja se čitav niz stranaka desnice koji razvijaju odnose sa Putinovom Rusijom. Konačno, stranke vlasti su pod većim međunarodnim pritiskom od stranaka opozicije koje sebi mogu da dozvole veću slobodu, što se možda najlakše primećuje u spomenutom slučaju Fratelli d'Italia.

U nastavku rada najpre objašnjavamo kontekst koji je prethodio izborima 2022, sa fokusom na tok rata u Ukrajini koji je komplikovao spoljnopolitičku poziciju Srbije. Nakon pregleda stavova stranaka o ratu i povezanim pitanjima tokom ovog izbornog ciklusa, analiziramo kampanje pojedinačnih izbornih lista tokom izbora 2023. i njihovo određivanje u odnosu na pitanja sankcija, odnosa sa Rusijom i sličnih identitetskih tema. Analizu izborne kampanje 2023. sprovodimo na osnovu baze tekstova koja obuhvata onlajn izveštavanje o kampanji za parlamentarne i lokalne izbore 2023. godine². Kroz obe analize pokazujemo da je

[2] Istraživanje teme Kosova i Metohije u izbornoj kampanji 2023. rađeno je kroz praćenje izborne kampanje na internet stranicama medija Blic, Kurir, Danas, Nova, N1, RTS, Euronews u periodu između 27. novembra i 17. Decembra 2023. godine. Podatke su prikupljali studenti OAS Politikologije na predmetu Partije i partijski sistemi u školskoj 2022/2023. Ovim putem im upućujem zahvalnost na temeljno prikupljenim podacima.

tema rata u Ukrajini dodatno ojačala postojeće socijalne rasepe, ali i da je njen značaj vremenom opadao usled burnih političkih događaja na unutrašnjem planu. Konačno, zaključujemo da se, za razliku od brojnih evropskih stranaka, partije u Srbiji nisu pomerile sa postojećih ideoloških i spoljnopolitičkih pozicija.

Politički i tematski kontekst izbora 2022. i 2023.

Spoljnopolitičke teme su uvek bile visoko na političkoj agendi Srbije, pre svega kroz ključna pitanja poput evropskih integracija ili budućeg statusa Kosova. Odnos prema Ruskoj Federaciji je vremenom dobijao na značaju, kako kroz orijentisanje određenih stranaka prema istoku u pokušaju da ponude alternativu evropskom putu, tako i kroz oslanjanje vladajućih većina na podršku Rusije u sprečavanju članstva Kosova u UN (Spasojević i Stojiljković, 2020). Politika balansiranja između istoka i zapada dodatno je zakomplikovana tokom vlasti SNS, a naročito nakon predsedničkih izbora 2017. godine, kada pozicije vladajućih stranaka o ključnim pitanjima postaju sve zamagljenije (Bakker *et al.*, 2020).

Početak rata u Ukrajini označio je ulazak u novu fazu odnosa, jer je otežao politiku balansiranja. Srbija se našla pod pritiskom da se jasnije opredeli između dve strane, kroz simboličke i suštinske politike. Postavila su se brojna pitanja, počev od uvođenja sankcija Rusiji, preko uvoza energenata iz Rusije, do izvoza proizvoda namenske industrije. Poseban problem je proizilazio iz činjenice da ni Rusija ni Ukrajina nisu priznale nezavisnost Kosova, te da su obe države i oba naroda bili percipirani kao bliski i prijateljski. Takođe, podrška koju je Rusija pružala ukrajinskim regionima je u suprotnosti sa pružanjem podrške teritorijalnom integritetu Srbije, što je na neki način potvrdio i Putin govoreći da je Zapad otvorio pandorinu kutiju u slučaju Kosova.

Kako je ruska invazija započeta u februaru, a izbori su se održavali u aprilu, prostor za reagovanje je bio zaista sužen. SNS je, delimično kroz kampanju, a delimično kroz vladine odluke zauzeo balansirajuću opciju, nastavljajući time svoju uobičajenu poziciju. Tako je Srbija već u martu glasala za Rezoluciju UN kojom se poziva Rusija da odmah prestane sa upotrebom sile i povuče vojne snage sa teritorije Ukrajine, ali je istovremeno vlada odbila da uvede sankcije Rusiji pravdajući to energetsom zavisnošću i drugim interesima. Istini za volju, brojne evropske vlade su na sličan način balansirale. SNS je izbornu kampanju 2022. iskoristio da pošalje poruku o stabilnosti i brizi za građane, ali i da podigne strah od opasnosti i anksioznost (Jović, Jakšić i Krstić, 2022), čime se ponavljao narativ iz vremena pandemije (Čolić, 2022: 84). Sa druge strane, ni proevropske stranke nisu inicijalno imale jasan stav – SSP se načelno protivio sankcijama „jer pogađaju narod, a ne režim“, dok su druge stranke iz ovog bloka (PSG, ZLF, DS) bile nešto kritičnije, a naročito kako se konflikt razvijao a kampanja primicala kraju; stavovi ovih stranaka su se dodatno

zaoštrili nakon kampanje, pa deluje da je deo aktera bežao od osetljivih pitanja kako ne bi otudio potencijalne birače.

Stranke desnice su rat u Ukrajini označile kao proksi rat Zapada protiv Rusije, govoreći da Srbija ne treba da se svrstava, niti da uvodi sankcije. DSS je zagovarao poštovanje teritorijalnog integriteta Ukrajine i nepriznavanje dva oцепljena regiona, dok su stranke populističke i krajnje desnice u kontekstu anti-EU stavova odbijale mogućnost uvođenja sankcija i harmonizacije spoljne politike sa EU. Pomalo iznenađujuće, najradikalniji stav imali su socijalisti koji su bili snažno protiv sankcija, postavljajući pitanje zašto se Zapad nije interesovao za srpske civile 1999. godine kao što se sada brine za ukrajinske; iz pozicije ministra spoljnih poslova, Dačić je smatrao da Srbija neće postati članica EU u bliskoj budućnosti i da zbog toga ne treba da harmonizuje spoljnu politiku (Spasojević, 2023: 271). Pozicija socijalista dodatno je istaknuta nakon izbora i njihovog solidnog rezultata, koje je deo stručne javnosti (a čak i Aleksandar Vučić) povezao sa jasnim i odlučnim stavom prema ratu, nasuprot nešto umerenijih naprednjaka.

Rat, sankcije i druga identitetska pitanja u izbornoj kampanji 2023.

Za razliku od izborne kampanje 2022, koja je umnogome izmenjena ruskom invazijom na Ukrajinu (prvenstveno u pogledu naglog zaokreta u kampanji SNS ali i zastupljenosti teme), izbori 2023. godine raspisani su u znatno drugačijem kontekstu. Masovna ubistva u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ i Malom Orašju početkom maja 2023. bila su okidač za talas građanskih protesta povodom izostanka adekvatne reakcije državnih institucija, te percepcije visokog nivoa nasilja u društvu. Nakon prvih spontanijih šetnji, demonstracije su prerasle u proteste „Srbija protiv nasilja“ koji su u različitom intenzitetu održavali kontinuitet do novembra 2023. i u određenoj meri postavljali agendu na političkoj sceni.

Iako organizovani od strane opozicionih parlamentarnih aktera (SSP, Ne davimo Beograd odnosno Zeleno-levi front, DS, Narodna stranka, Zajedno...), protesti su manifestno zadržavali građanski karakter, sve do raspisivanja izbora u novembru 2023. Ipak, pretežno proevropska struktura organizatora protesta, te odbijanje stranaka desnice da u njima aktivno učestvuje, može da se posmatra i u ključu osnovnih ideoloških podela ojačanih ili potvrđenih određivanjem u odnosu na pitanje rata u Ukrajini. Iako teme poput sankcija ili odnosa sa Rusijom (odnosno Zapadom) nisu bile u fokusu protesta, već su oni primarno definisani rascepom u odnosu na režim (*regime cleavage*), udaljavanje proevropske i desne opozicije rezultat je i dodatno utvrđenih ideoloških pozicija.

Vanredni parlamentarni, pokrajinski i deo lokalnih izbora, uključujući i Beograd održani su 17. decembra 2023. U ovom periodu, EU je razmatrala uvođenje trinaestog paketa sankcija Rusiji (koji će biti usvojen 18.

decembra), što je i tokom kampanje održavalo temu živom, iako u daleko manjem intenzitetu nego u prethodnom izbornom ciklusu. Pitanja povezana sa ratom u Ukrajini tokom kampanje su bila najzastupljenija među populističkim akterima, pre svega SNS i koalicijom Dveri i Zavetnika („Nacionalno okupljanje“), ali i socijalistima. SNS (lista „Srbija ne sme da stane“) je tako svojim biračima slala poruke o očekivanim pritiscima da Srbija uvede sankcije Rusiji, uveravajući ih da do toga neće doći jer ‘narod to ne želi’, ali i da je Srbija suverena država sa retkim luksuzom da odluke donosi samostalno. Paralelno, SNS se i kroz ovu temu obračunavao sa političkim protivnicima, govoreći da opozicija ili nema stav po pitanju sankcija, ili bi ih uvela odmah po dolasku na vlast (čime se istovremeno ukazivalo na uticaj Zapada na deo opozicionih stranaka i podsticalo antizapadno raspoloženje kod naprednjačkih birača). Ipak, za razliku od zaokreta 2022 („Mir. Stabilnost. Vučić.“), ključne teme u kampanji podsećale su na ranije izborne cikluse i odnosile se na razvoj, napredak i postignute rezultate, ostavljajući međunarodna dešavanja u drugom planu.

U skladu sa tezom da se stav o ratu ne zauzima nezavisno od niza drugih stavova, populističke stranke su tokom kampanje pitanje rata komunicirale kroz „ideološki paket“ pitanja uvođenja sankcija, odnosa sa Rusijom odnosno Zapadom, stavom o Kosovu i drugim regionalnim temama. Pojedinci sa liste SNS, poput Aleksandra Šapića ili Aleksandra Vulina, povezivali su neuvođenje sankcija sa prijateljskim odnosima sa „pravoslavnom braćom iz Rusije“, statusom Kosova, ali i Srbima u Republici Srpskoj i Crnoj Gori.

Sličan pristup imalo je i Nacionalno okupljanje, te su Dveri i Zavetnici slali ujednačene poruke o odbijanju saradnje sa bilo kojom političkom opcijom koja bi uvela sankcije Rusiji, sprovela tzv. francusko-nemački plan za Kosovo ili Srbiju vodila u pravcu članstva u NATO-u. U ovom slučaju je posebno zanimljivo pitanje odnosa prema režimu, budući da je koalicija kritikovala „probriselsku vlast i opoziciju“ (Boško Obradović), ali su Zavetnici u epilogu izbora postali otvoreniji za učešće u novoj vladi SNS. Kandidati liste „Mi - glas iz naroda“ izražavali su iste stavove (snažno protiv sankcija) ali u manjoj meri, vodeći kampanju kojom su dominirali populistički i antiestablišment elementi. Ostale stranke desnice manje su insistirale na temi sankcija, ali su svaka iz svoje argumentacije bile jasno protiv te ideje (koalicija NADA nastupajući sa tradicionalističke pozicije, Narodna stranka sa stanovišta političke neutralnosti). Činjenica da desna opozicija, sa izuzetkom Nacionalnog okupljanja, nije u prvi plan stavljala spoljnopolitička pitanja govori i o proceni da za njima nije postojala politička tražnja, te da je značaj određivanja u odnosu na rusku invaziju oslabio u odnosu na izbore 2022. U istom ključu može se tumačiti i slabiji rezultat SPS-a u odnosu na ranije cikluse, budući da se njihova kampanja nije mnogo razlikovala od prethodne, pa je tema sankcija i prijateljskih odnosa sa Rusijom bila prilično prisutna, u kombinaciji sa odbranom interesa Srbije i teritorijalnim integritetom (politikom prema Kosovu).

S druge strane, kampanja liste Srbija protiv nasilja, najznačajnije (jedine značajne) modernističke opcije u izbornoj ponudi, bila je usmerena na teme urušavanja demokratije, korupcije i nasilja, svesno ostavljajući po strani sva pitanja oko kojih stranke i pokreti nemaju konsenzus. Strategija zajedničkog izlaska je za ove aktere podrazumevala i neodređivanje u odnosu na pitanje sankcija, iako kandidati nisu krili da su stavovi unutar koalicije heterogeni. Izborni rezultati pokazaće i da je ovo bila dobra procena, te da je sinergijski efekat ujedinjenja imao daleko veći uticaj na glasače koji nisu „kaznili“ stavljanje spoljnopolitičkih pitanja u drugi plan.

Ukoliko opisane kampanje posmatramo u kontekstu dimenzija uticaja rata o kojima govori Štole, vidimo da su (3) ekonomske, političke i kulturne veze sa Rusijom očekivano uticale na stavove vlasti, u meri u kojoj režim uspeva da održi svoju balansirajuću spoljnopolitičku poziciju. Intenziviranje krize na Kosovu tokom predizborne jeseni, te rastuće tenzije između Beograda i Prištine, pojačavale su međunarodne pritiske na vlast u Srbiji da ubrza napredak u dijalogu. Pozitivan stav američkog ambasadora o održanim izborima 2023, uprkos brojnim dokumentovanim neregularnostima (ODIHR, 2024) i protestima koji su usledili, stigao je neposredno nakon odluke Srbije da dozvoli kretanje vozila sa kosovskim tablicama. S druge strane, izjava Ane Brnabić o dostavljanju podataka o mogućim incidentima na postizbornim protestima od strane ruskih bezbednosnih službi potvrdila je nameru režima da nastavi sa politikom balansiranja, kako ka spolja tako i za domaću publiku. Određivanje u odnosu na Rusiju i Zapad tako je u epilogu izbora dobilo i novu dimenziju, budući da je Srbija protiv nasilja, najozbiljniji izazivač vlasti SNS, krenula putem internacionalizacije postizborne krize pozivanjem na uključivanje međunarodne zajednice, pre svega EU i OEBS-a.

Konačno, razumevanje uticaja (4) ideoloških pozicija stranaka i njihovog statusa vlasti, odnosno opozicije, na određivanje prema ratu u Ukrajini vraća nas na osnovne linije podele u Srbiji. Stavovi prema Rusiji i uvođenju sankcija prevazilaze klasičnu podelu na stranke leve i desne (što pokazuje i Štole) i prate liniju ključne podele na tradicionalističke i modernističke snage (podrška sankcijama stiže isključivo iz redova Srbije protiv nasilja i manjih proevropskih opcija). Ista logika važi i kada je reč o razlici između stranaka vlasti i opozicije – jasno je da je međunarodni pritisak usmeren na vladajuće stranke (koje održavaju balansirajuću poziciju), ali je opozicija homogena, sa pozitivnim odnosom prema Rusiji prisutnim na tradicionalističkom polu. Još jedna specifičnost u odnosu na Štole koja, u kontekstu EU, pretpostavlja da opozicija trpi manje međunarodne pritiske te ima više prostora da izrazi podršku Rusiji, leži u činjenici da vlast još uvek nije uvela sankcije Rusiji, kao i da najveća opoziciona grupacija u svom političkom delovanju traži podršku EU.

Zaključna razmatranja

Uticaj rata u Ukrajini na pozicije stranaka u Srbiji se najbolje može razumeti u kombinaciji koncepta tematske podele, usled njene relativne kratkotrajnosti, i strukture osnovnih socijalnih rascepa. Analiza izborne kampanje 2023. godine potvrđuje početnu tezu da se određivanje u odnosu na temu rata nije odvijalo izolovano od ranije utvrđenih stavova stranaka. Pitanja poput uvođenja sankcija Rusiji i budućnosti odnosa sa Rusijom (odnosno Zapadom) nisu otvorila nove, već su se integrisala u postojeće socijalne rascepe. Podrška sankcijama dolazila je od proevropskih snaga, dok su im se tradicionalističke opcije protivile. Štaviše, potonje su ova pitanja spajale sa stavovima o statusu Kosova, pa i odnosa sa Crnom Gorom i Republikom Srpskom, dodatno potvrđujući značaj osnovnih identitetskih tema u političkom životu. Slučaj Srbije je dodatno interesantan jer se nijedna politička opcija nije pomerila sa ranije zauzetih pozicija.

Ako izbornu kampanju 2023. uporedimo sa prethodnim izbornim ciklusom, vidimo da je politički značaj teme vremenom slabio, što delom pokazuju i izborni rezultati partija koje su na njoj insistirale. Čini se da, sa izuzetkom nekih stranaka krajnje desnice i socijalista, nijedna grupacija nije videla korist u insistiranju na pitanju rata u Ukrajini, što je možda i posledica stanja u kojem je politički prostor već zasićen „domaćim“ temama koje imaju spoljnopolitičke izvore. Odluka proevropske opozicije (Srbija protiv nasilja) da taktički skrajne ova pitanja i izbegne rasipanje podrške usred heterogenih stavova unutar koalicije takođe govori u prilog smanjenoj aktuelnosti teme, uprkos njenom potencijalu da ogoli disonancu između stavova vlasti i evropske zajedničke spoljne politike, pa i da „preporučiti“ deo stranaka SPN kao boljeg partnera Zapadu. Ipak, iako je reč o tematskoj i kratkotrajnoj podeli, internacionalizacija decembarških izbora otvara prostor da šira pitanja odnosa prema Rusiji i Zapadu dobiju nove ili snažnije artikulacije u narednom periodu.

The Impact of the War in Ukraine on Political Cleavages in Serbia: The War in Ukraine in the 2022 and 2023 Election Campaigns

Abstract

In this paper, we examine the impact of the war in Ukraine on Serbia's party system during two electoral processes (2022 and 2023), primarily through the lens of political divisions and. Drawing on Deegan Krause's (2007) concept of issue divides, we analyze how the key issues shaping the Serbian political landscape shifted during the war, as well as whether there have been changes to political actors' positions and arguments. It appears that, despite its relevance to Serbia's foreign policy position, the war did not significantly alter party

positions, setting Serbia apart from most European countries. Our findings suggest that this topic further reinforced existing identity-based divisions. Unlike socialist and far-right parties, which addressed Russia's invasion both during the 2022 and 2023 election campaigns, most candidates in the 2023 election sought to minimize its significance, which we explain through ideological and tactical reasons.

Keywords

war in Ukraine, Russia, issue divides, sanctions, elections, Serbia.

Reference

- Albertazzi, Daniele and McDonnell Duncan (2008). "Introduction: The Sceptre and the Spectre", In: Albertazzi, D., McDonnell, D. (eds) *Twenty-First Century Populism*. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230592100_1
- Anghel, Veronica and Džankić Jelena, Wartime EU: Consequences of the Russia - Ukraine war on the enlargement process: *Journal of European Integration*, Vol. 45, No. 3 (May 2023), pp. 487-501. DOI: 10.1080/07036337.2023.2190106
- Bakker, Ryan, Liesbet Hooghe, Seth Jolly, Gary Marks, Jonathan Polk, Jan Rovny, Marco Steenbergen, and Milada Anna Vachudova. 2020. "2019 Chapel Hill Candidate Survey." Version 2019.1. Available on chesdata.eu. Chapel Hill, NC: University of North Carolina, Chapel Hill.
- Bruno, Valerio Alfonso and Fazio Federica (2024), Italian Governments and Political Parties Vis-a-Vis the War in Ukraine, U: Mihr, Anja and Pierobon Chiara (eds.), *Polarization, Shifting Borders and Liquid Governance*, pp. 265-283. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-44584-2>.
- Celi, Giuseppe, Guarascio Dario, Reljic Jelena, Simonazzi Annamaria, Zezza Francesco, The Asymmetric Impact of War: Resilience, Vulnerability and Implications for EU Policy: *Intereconomics*, Vol. 57, No. 3 (May/June 2022), pp. 141-147.
- Čolić, Jovana, Sekuritizacija pandemije tokom predizborne kampanje u Srbiji 2020. godine: *Političke perspektive*, Vol. 12, No. 1 (2022), pp. 83-107. <https://doi.org/10.20901/pp.12.1.04>
- Ivaldi, Gilles and Zankina Emilia (Eds.) (2023). *The Impacts of the Russian Invasion of Ukraine on Right-wing Populism in Europe*. Brussels: European Center for Populism Studies (ECPS). <https://doi.org/10.55271/rp0010>
- Jović, Nikola, Jakšić Ivana i Krstić, Milan, Anksioznost u doba izbora: izborna ponašanje glasača u kontekstu Rusko-Ukrajinskog rata: Srpska politička misao, posebno izdanje 4/2022, (2022), str. 275-305. doi.org/10.22182/spm.specijal42022.13
- Marks, Gary and Wilson Carole, The Past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration: *British Journal of Political Science*, Vol. 30, No. 3 (July 2000), pp. 433-459.
- ODIHR (2024). Early parliamentary elections 17 December 2023 - ODIHR Election Observation Mission Final Report. Dostupan na: https://www.osce.org/files/f/documents/1/3/563505_0.pdf

- Poletti, Arlo, Europe's Fragile Unity: *Survival*, Vol. 65, No. 1, 2023, pp. 71-80. DOI: 10.1080/00396338.2023.2172854
- Spasojević, Dušan, (2023). „Balancing on a pin: Serbian populists, the European Union and Russia”, U: Ivaldi, Gilles and Zankina, Emilia (eds.) *The Impacts of the Russian Invasion of Ukraine on Right-wing Populism in Europe*. Brussels: European Center for Populism Studies (ECPS). <https://doi.org/10.55271/rp0028>
- Spasojević, Dušan i Stojiljković Zoran (2020). *Između uverenja i interesa*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Stolle, Dietlind, Aiding Ukraine in the Russian war: unity or new dividing line among Europeans: *European Political Science* (2023). <https://doi.org/10.1057/s41304-023-00444-7>
- Taggart, Paul (2019). Party-based hard Euroscepticism in the 2019 European Parliament elections, U: N. Bolin, K. Falasca, M. Grusel, & L. Nord (Eds.), *Euroreflections: Leading academics on the European elections 2019 (Demicom Report No. 40)* (pp. 26-27). Mittuniversitetet.

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.3

UDK 323.1(=163.41):324(32.019.5)

Kosovo i Metohija kao „tema svih tema” na izborima u Srbiji²

Sažetak

Izbori i izborne kampanje u Srbiji temu Kosova i Metohije imaju kao konstantu od uvođenja višepartizma. Često na prisustvo teme utiču i aktuelni događaji, ali je Kosovo i Metohija postalo deo širih društvenih rascepa unutar biračkog tela u Srbiji. Političke partije se pozicioniraju na različite načine, ali se predanost nacionalnom interesu i nacionalnom identitetu potvrđuje kroz borbu za Kosovo i Metohiju. Sveprisutna tema Kosova i Metohije deo je i unutrašnjih i spoljnopolitičkih orijentacija u Srbiji. Kosovo i Metohija svoje mesto ima u bezbednosnim, kulturnim, religijskim i ekonomskim temama kampanje. Izjašnjavanje o ovoj temi često može da donese glasove, ali isto tako i da bude demorališući momenat za birače. Kosovo i Metohija se savršeno uklapa i u populistički diskurs, koji je imanentan u političkom životu Srbije. U izbornoj kampanji 2023. godine, iako je fokus bio na temi protesta i majskih tragedija u Srbiji, Kosovo i Metohija se provlačilo kroz niz tema i skoro svi akteri su imali svoje stavove po pitanju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti Kosova i Metohije. Istraživanje je rađeno kroz praćenje izborne kampanje i ključnih poruka koje su slali lideri najvažnijih političkih opcija u Srbiji podeljeni u grupe vlast i opozicija, a unutar opozicije na desnu/nacionalnu i demokratsku/građansku što bi bio najpribližiji opis razlika unutar opozicije.

Ključne reči

izbori, Srbija, Kosovo i Metohija, izborna kampanja

[1] E-mail adresa: despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-8381-4151>

[2] Rad je podržan sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2024. godini, broj: 451-03-66/2024-03 od 26.01.2024. godine.

Uvod

Tema Kosova i Metohije nezaobilazna je u političkim debatama u Srbiji. U toku izbornih kampanja ova tema uvek ima svoje mesto u obraćanjima biračima od strane svih relevantnih aktera. Tema je značajna jer prati dinamiku procesa i često se koristi kao dobar obrazac za privlačenje pažnje i podrške birača. Česta upotreba problema Kosova i Metohije primetna je u populističkim obrascima koji je imanentan partijskom sistemu Srbije. U ovom radu analiziramo upotrebu teme Kosova i Metohije u izornoj kampanji 2023. Dinamika međuetničkih odnosa i pregovori Beograda i Prištine često utiču na političke odnose u Srbiji, ali i na izbornu kampanju. Istraživanje sprovodimo kroz analizu diskursa koji je korišćen u kampanji. Zašto je Kosovo i Metohija „tema svih tema“ može se videti upravo u izbornim kampanjama kada se akteri obraćaju biračima i uključuju ovu temu u niz drugih poput spoljne politike, identitetskih, ljudskih prava i sloboda, socijalnih i ekonomskih itd. Osnovni cilj ovog istraživanja je da pokažem da se tema Kosova i Metohije koristi kao dobar izborni mehanizam u velikom broju drugih tema. Navedena tema u različitim oblicima poprima populističke oblike i uklapa se u obrasce koji objašnjavaju novi talas populizma koji nije zaobišao ni Srbiju, uz konstataciju da je populizam u različitim oblicima trajan deo političkih odnosa u Srbiji. U određenim periodima višepartizma u Srbiji tema Kosova i Metohije bila je deo parcijalnog rasepa na koji su se nadovezivale teme evropskih integracija pa je biračima „nuđena“ svojevrsna ponuda između borbe za suverenitet ili evropskog puta. Promenama vlasti 2012. godine ovaj fenomen dobija drugačiji oblik pa se vlasti pokušavaju predstaviti boricima za obe stvari uz jasne antagonizme koje naglašavaju. Zanimljivost teme leži u nizu unutrašnjih i spoljnopolitičkih uticaja koji oblikuju ovu temu za birače.

Dizajn istraživanja

Istraživanje³ teme Kosova i Metohije u izbornoj kampanji 2023. rađeno je kroz praćenje izborne kampanje na internet stranicama medija *Blic*, *Kurir*, *Danas*, *Nova*, *N1*, *RTS*, *Euronews* u periodu između 27. novembra i 17. Decembra 2023. godine. Istraživanje je rađeno u pet velikih tematskih oblasti: a) država i politički sistem: spoljna politika i vladavina prava; b) sloboda, demokratija i civilno društvo; c) ekonomija: rad, zapošljavanje socijalni dijalog; d) socijalni sistemi i politike; e) politike identiteta: nacionalna politika, položaj i prava strukturno diskriminiranih grupa. Kroz analizu prikupljenih podataka za izborne liste na izborima 2023. primetno je korišćenje teme Kosova i Metohije u svim tematskim oblastima i od strane različitih izbornih lista. Analiza diskursa kroz ključne poruke koje su izborne liste slale biračima pokazuje jasne smernice upotrebe ove teme u političkom životu Srbije. Omnipotentnost teme Kosova i Metohije leži u snazi mita, ali i realne političke težine koju tema ima za građane Srbije pa je upotreba često prilagođena u značajnom broju javnih politika i programa koje partije nude biračima.

Argumentacija

Otvoreno pitanje privlačnosti teme Kosova i Metohije za birače ima svoje utemeljenje u nacionalnom identitetu, ali i višedecenijskim stavljanjem u fokus dešavanja u pokrajini kao ključnih, temeljnih pitanja društvenog napretka. Nije tema Kosova i Metohije uvek dominantna u narativu u izbornim kampanjama, jer njih diktiraju društvene okolnosti. Ipak, ne postoji izborna kampanja u Srbiji koja nije ovu temu imala u okviru ključnih debata i kao jednu od ključnih ponuda za birače. Tema Kosova i Metohije deo je i ključnih društvenih rascepa u Srbiji. Ona svoj prostor nalazi u jednom trajnijem rascepu koji postoji u našem društvu u podeli na nacionalno i građansko (Goati, 2004: 168; Pavlović i Antičić, 2007: 254 itd.). Ovaj rascep u sebi sabira niz drugih društvenih podela poput spolj-nopolitičkih orijentacija (pro-EU vs. anti-EU; Nato vs. anti-Nato), prema identitetu (crkva, kultura, upotreba pisma), prema socijalnim temama itd. Ipak, sa narastanjem partijskog sistema sa dominantnom strankom na čelu sa SNS u Srbiji (Kovačević, 2023: 249) stožerna partija pokušava da u svoj sveobuhvatni pristup uključi aktere koji su predstavnici svih strana u ovim podelama. Sveprisutnost teme Kosova i Metohije nameće njeno tretiranje od strane svih aktera bez obzira kom delu rascepa pripadaju.

Ono što možemo istaći kao ključni argument uz sveprisutnost teme Kosova i Metohije u kampanji vezano je za populistički obrazac kojem se

[3] Podatke su prikupljali studenti OAS Politikologije na predmetu Partije i partijski sistemi u školskoj 2022/2023. Ovim putem im upućujem zahvalnost na temeljno prikupljenim podacima.

prilagođava ova tema. Populizam se zasniva na podeli *mi i oni* (Orlović, 2019: 408). Postkonfliktno društvo zaokuplja upravo podela na nas i njih u konkretnom slučaju jer je proizvodnja neprijatelja često deo populističkog obrasca delovanja. Pol Taggart (Taggart, 2004) navodni niz karakteristika populizma u koji se tema Kosova i Metohije uklapa veoma praktično jer sa sobom nosi epitete koji podstiču razvoj populističkog narativa. Pre svega reč je o potrebi za eksploatacijom kriza u svrhe podizanja mobilizacije među biračima. U svrhu mobilizacije posebnu ulogu ima strah (od neprijatelja, od destabilizacije i sl.) (Ofe, 2016: 118). Pored toga, važnu karakteristiku populističkog obrasca nalazimo i u pojmu otadžbine (*heartland*) koja reprezentuje idealistički koncept zajednice kome služe (Taggart, 2004: 274). U ovom pojmu možemo naći mnogo veze sa identitetskim pitanjima na kojima se bazira i mit i stvarnost oko Kosova i Metohije. Iako nije direktno vezano za temu, potreba da se gradi harizmatički lider ima u sebi posrednu vezu kroz borbu lidera (bez obzira na poziciju u vlasti) za očuvanjem Kosova i Metohije i suvereniteta države.

Ceo koncept sveprisutnosti teme Kosova i Metohije u izbornim kampanjama temelji se na važnosti teme, na njenoj uključenosti u niz društvenih rascepa oko kojih se vodi politička debata i u vezanost za populistički obrazac gde se tema koristi kao dobar mehanizam za mobilizaciju.

Kontekst

Izbori 2023. dolaze kao posledica višemesečnih protesta u Srbiji i zahteva opozicije da se održe vanredni izbori. Nakon masovnih ubistava u Srbiji početkom maja 2023. godine došlo je do velikih protesta nazvanih „Srbija protiv nasilja”. Vladajuća koalicija imala je stabilnu većinu u parlamentu, ali je došlo do društvene krize i niza pritisaka da se ide na vanredne izbore. Prethodni izbori (2022) doneli su rast podrške partijama koje su se jasno i nedvosmisleno opredelile za podršku Ruskoj Federaciji u sukobu u Ukrajini. Rast desnice posebno je bio signifikantan. Posle bojkota izbora 2020. godine mnoge partije pretrpele su kadrovsku i resursnu štetu, jer su ostali bez redovnog finansiranja i bez prisustva u lokalnim i u republičkom parlamentu. Izbori 2023. projektovani su od strane vladajućih partija zajedno sa pokrajinskim izborima i delom lokalnih izbora, gde su posebno važnu ulogu imali izbori u Beogradu.

Važnu ulogu imaju i drugi kontekstualni faktori. Pre svega reč je o stanju demokratije u Srbiji, o rastu populizma i prirodi partijskog sistema Srbije. Srbija u nizu godina beleži padove rejtinga demokratije po nizu kriterijuma. Izborni proces kritikovan je od strane niza institucija i naglašavale su se potrebe da izbori budu slobodniji i pošteniji (Freedom House, ODHIR itd.). Od značajnijih promena, vlasti su išle ka izmeni izbornog cenzusa sa 5% na 3% (Vučićević, 2020: 13), što je dodatno fragmentisalo partijsku scenu u Srbiji. Primedbi na ovaj potez je bilo, ali je svakako uticao na ponašanja aktera i samostalne nastupe ili kreiranje

„dovoljnih“ koalicija kako bi se preskočio novi cenzus. S obzirom na bojkot izbora 2020, ova mogućnost je bila vidljiva na izborima 2022. godine i pokazalo se kao „dobar“ strateški potez za mnoge liste koje su postale deo parlamenta. Ovakav scenario posebno je značajan bio za ulazak 3 liste „desnice“ u parlament (NDSS-POKS, Dveri, Zavetnici), ali i levo-liberalne koalicije Moramo (Zajedno, Ne davimo Beograd). Parlament je u susret izborima 2023. bio pluralističniji, ali i fragmentiran i polarizovan po nizu pitanja.

Period pre izbora 2022. obeležila je iznenadna tema rata u Ukrajini i jasne pozicije partija donele su bolji rezultat onima koji su nedvosmišleno podržali rusku stranu (koalicija oko SPS i partije/koalicije desnice). Kontekst za izbore 2023. je znatno promenjen tragičnim događajima početkom maja 2023. i velikim protestima koji su bili inicijator parlamentarnih izbora. Jasna polarizacija vlast-opozicija bila je ključna podela koja je izbornu utakmicu pretvarala u izbor između dve opcije. Dodatni podsticaj ovoj podeli i simplifikaciji izbora za građane dalo je i ujedinjenje na građanskom opozicionom polu u listu „Srbija protiv nasilja“. Opoziciona javnost je pokazivala potrebu za ujedinjenjem i jednom „kolonom“ pro-evropske opozicije (Crta, 2023).

Protesti u Srbiji imaju svoju evoluciju još od pada komunizma i uspostavljanja višestranačja. Poslednji koji su se dešavali od maja 2023. reakcija su na masovna ubistva u Srbiji i nezadovoljstvo građana reakcijom države. U poslednjih nekoliko godina došlo je do promene odnosa vlasti prema protestima koja se zasniva na ignorisanju, smanjivanju važnosti i broja, ali i tvrdnjama o sumnjivoj pozadini protesta (detajnije u: Spasojević i Lončar, 2023: 8). Ignorisanje vlasti uz redovne optužbe, od strane opozicije, o zloupotrebi tragičnih događaja u političke svrhe ove proteste je doveo u ravan podele vlast - opozicija. Ipak, iako su protesti bili inicijalni deo ovih izbora, dinamika događaja nametala je druge teme. Svakako događaji na Kosovu i Metohiji u manastiru Banjska i okolini, koji su za posledicu imali i smrtno ishode, bili su događaji velike važnosti koji su se odigrali na mesec i po dana do izbora. Značajan spoljni pritisak po ovom pitanju temu je ponovo vraćao na odnose Beograda i Prištine.

U razmatranju teme Kosova i Metohije, značajno mesto ima i imanentno prisustvo populizma u politici u Srbiji. Populizam je politički „zeitgeist“ u Srbiji (Stojiljković i Spasojević, 2018) i nezaobilazna je formula političkog delovanja u Srbiji. Kroz decenije različitih populističkih lidera populizam je postao neraskidivi deo politike i načina vladanja u Srbiji (Orlović i Kovačević, 2024). Tema Kosova i Metohije, iako od najvišeg društvenog značaja, često je bila i predmet populističkog narativa, a sam proces pregovora Beograda i Prištine, nerazdvojiv je deo izbornih kampanja u Srbiji. Problem Kosova i Metohije koji traje veoma dugo i koji je bitno uticao na izbore u dugom nizu godina i decenija, u sebi ima potencijal za populističke obrasce u proizvodnji kriza i značaju za nacionalni identitet koji se može proizvoditi u pojam otadžbine i kao meta spoljnih neprijatelja prema suverenitetu i teritorijalnom integritetu zemlje (Kova-

čević i Surlić, 2022). Ipak, tema Kosova i Metohije je stvarni problem koji sa sobom nosi i demokratske, demografske, bezbednosne i druge društveno-političke izazove. Značajnu ulogu kao temeljno idenitetsko pitanje nosi i u istaknutoj ulozi Srpske pravoslavne crkve koja se temom Kosova i Metohije bavi sa jednoglasnim stavom u svojim redovima (Veković, 2024: 223). Ne treba izostaviti činjenicu da je SPC institucija sa najvišim stepenom poverenja građana u Srbiji. Važnost ove teme stoga ima i veliku ulogu kod opredeljivanja građana na izborima u Srbiji.

Izborna kampanja 2023. u Srbiji

Na izborima 2023. nastupilo je 18 izbornih lista. Iako se može govoriti o znatno manjem broju relevantnih partija u sistemu, u istraživanje je bilo uključeno 11 izbornih lista koje su praćene u 5 tematskih celina. Što se tiče teme Kosova i Metohije, ona se spominjala u svih 5 (a) država i politički sistem: spoljna politika i vladavina prava; b) sloboda, demokratija i civilno društvo; c) ekonomija: rad, zapošljavanje socijalni dijalog; d) socijalni sistemi i politike; e) politike identiteta: nacionalna politika, položaj i prava strukturno diskriminiranih grupa) a često se prilagođavala potrebama mobilizacije birača i karakteristikama koje čine populistički obrazac.

Kao deo političkog i nacionalnog identiteta tema Kosova i Metohije je upotrebljavana od strane niza političkih subjekata. Pod pojmom odbrane „otadžbine“ možemo je naći i kod vladajućih i kod opozicionih partija. Aleksandar Vučić, kao najpopularniji političar iz SNS, je govorio da će „do poslednjeg daha štiti nacionalne interese i naš narod na KiM“ (Euronews, 2023a). U tom maniru, išle su i koalicione i partijske kolege, koje su isticale da „Srbija koju predvodi Aleksandar Vučić neće priznati tzv. Kosovo, neće uvesti sankcije Ruskoj Federaciji i neće odustati od Republike Srpske i Srba u Crnoj Gori“ (Vulin) (RTS, 2023a). U ovom stavu, pored identitetskog pitanja, vidimo i odnos prema harizmatiskom lideru ali i spoljnopolitički stav prema regionu (i Srbima u regionu). Da je KiM tema svih tema moglo se videti i u nastupima gradonačelnika Beograda Aleksandra Šapića koji je isticao da „prvi čovek prestonice mora da ima jasne nacionalne stavove“ (Euronews, 2023b). Svoj stav ističe vrlo jasno: „Pitali su me kakve veze ima lokalna politika sa nacionalnim stavovima, te mi govore da često spominjem da Kosovo ne može da bude nezavisno i da nikada ne smemo da dozvolimo da nam se nakači etiketa genocidnog naroda, kao i da često pominjem da ne smemo da prekinemo odnose sa Rusijom. Zašto to da ne spominjem. Hoćemo li sutra u tim istim školama koje svi želimo da pravimo, decu da učimo da Kosovo nije deo naše teritorije..“ (Euronews, 2023b).

Nacionalna pitanja, a pre svih situaciju oko KiM, predsednik Vučić u kampanji je povezivao sa snagom srpske ekonomije. Naglašavao je buduće izazove i krize uz konstatacije da će se „pitanje Kosova i RS sve oštrije

postavljati” (Euronews, 2023c) ali i stav da ćemo imati „utakmicu koju ceo svet čeka, a mi moramo politički da preživimo i ekonomski napredujemo..moramo da imamo iskusne ljude da taj naš brod vodi” (Euronews, 2023c). Potencijalne krize i rizici često imaju mobilizatorsku ulogu koje podižu važnost učešća i podrške vlasti, bez obzira da li kriza ima stvarne ili potencijalne mogućnosti da eskalira. Kada je u pitanju Kosovo i Metohija, reč je o permanentnoj krizi, pa stoga građani ovakve poruke često čitaju kao značajne.

Socijalistička partija Srbije je, u skladu sa svojom politikom, jasno isticala svoj stav po pitanju Kosova i Metohije i nacionalnih interesa. Jedna od okosnica kampanje bila je upravo tema Kosova i Metohije. Uz slogan „Ivica Dačić – premijer Srbije” pokušali su da prezentuju svoje političke uspehe, pa je kampanja bila jasno usmerena na očuvanje birčkog tela i glasova sa prethodnih izbora. SPS je temu Kosova i Metohije tretirao kao važnu temu nacionalnog identiteta i kao deo spoljnopolitičke borbe koju su vodili. Lider SPS naglašavao je da se njihova koalicija temelji na „socijalnoj pravdi i patriotizmu” (N1, 2023a). Sama tema Kosova i Metohije tretirana je kao važno i temeljno pitanje istorije, kulture, tradicije i nacionalnog interesa. Stav se može svesti na mišljenje Dačića da „imamo dužnost da čuvamo naše svetinje kojih je najviše na Kosovu i Metohiji” (Blic, 2023a). Kao ministar spoljnih poslova, u kampanji je isticao očekivanja „od međunarodne zajednice, a najviše od Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) da insistira na sprovođenju svog mandata na Kosovu i Metohiji i da omogući Srbima uživanje svih međunarodno garantovanih prava” (Beta, 2023a). Odnos prema temi Kosova i Metohije u međunarodnim okvirima, nameće da partije svoje politike usmeravaju u odnosu na stav drugih zemalja prema tom pitanju. Često je tema Kosova i Metohije spor za mnoga druga pitanja sa pojedinim državama, ali i razlog boljih odnosa sa nekim drugim.

Slično kao i Vučić, kandidat SPS-a za premijera Ivica Dačić je govorio o krizama oko Kosova i Metohije, ali je isticao i da „pitanje Kosova i Metohije u nekoj mirnoj situaciji ne dolazi na sam vrh interesovanja građana” (N1, 2023b). Pre svega ukazujući na socijalne i ekonomske teme kao prioritetne, kada i ako ne bude problema na Kosovu i Metohiji. Ipak, Dačić je intenzivno govorio i aktuelnim događajima u kojima su postojale mnoge kontroverze („Izručenje Radoičića Prištini je nemoguće”, „Mi nikada nismo prihvatili Ohridski sporazum u celini”) (Danas, 2023a). Sve ovo je uticalo da Kosovo i Metohija bude centralni deo kampanje SPS.

Kada je reč o partijama „desne” orijentacije, one su imale temu Kosova i Metohije veoma zastupljenu u svojim kampanjama. Kosovo i Metohija dovodilo se u vezu sa suverenitetom i suverenističkim pravcima politika, sa nacionalnim interesom i nacionalnim identitetom, ali i kao bezbednosno i spoljnopolitičko pitanje. Kao okosnicu svoje kampanje temu Kosova i Metohije imala je koalicija Zavetnika i Dveri. Fokus se može staviti na dvoje lidera ove koalicije Milicu Đurđević Stamenkovski i Boška Obradovića. Obradović je isticao da su oni „zaštitnici ključnih nacionalnih i dr-

žavnih interesa" (RTS, 2023b), a kao prvu stavku naveo očuvanje Kosova i Metohije u sastavu Srbije. U kontekstu aktuelnih izbora zauzeti su stavovi o aktuelnim događajima u kojima je Kosovo i Metohija centralna tačka. Đurđević Stamenkovski je isticala da će „srpski narod 17. decembra pokazati inat briselskim ucenama" (Danas, 2023b) i da će „Srbija pružiti nacionalni otpor Briselu i Aljbinu Kurtiju" (Danas, 2023b) ali i kako je dodala, „onim partijskim dahijama koji iz javnih preduzeća iznose milione, nameštaju tendere i pokušavaju da uzurpiraju našu zemlju" (Danas, 2023b). Očigledno se ovde radi o podeli koja odgovara populističkom obrascu koji deli društvo na dve grupe (pravi narod vs lažna elita). Ovu podelu koriste populistički širom sveta, a u Srbiji je zastupljena u narativu i kod vlasti i kod opozicije.

Tema Kosova i Metohije stavljena je u kontekst uslova i podele *pro et contra* EU. Koalicija Zavetnika i Dveri pod imenom „Nacionalno okupljanje" isticala je da je „namera Brisela da formalno uslovi priznanje Kosova" (Blic, 2023b), da briselska administracija ima za cilj „brutalno gaženje suvereniteta srpske države" (Blic, 2023b) i da su „evropske integracije postale proces za srpske dezintegracije" (Danas, 2023c).

Variranje teme Kosova i Metohije između unutrašnje i spoljne politike jedan od je „manira" svih političkih opcija u Srbiji. Đurđević Stamenkovski je isticala da se „odbrana Kosova i Metohije u velikoj meri oslanja na geopolitičke pozicije Srbije" (Euronews, 2023c). Govorilo se da se ne pristaje na „zadiranje stranog faktora u unutrašnja pitanja zemlje" (Blic, 2023c), ali se tema širila i na podršku Rusije „kosovskom pitanju". Sama tema francusko-nemačkog plana bila je odbijana, a zanimljivo je da se isticalo da se time degradira Ustav i da je u pitanju „odbrana demokratije, odbrana narodnog suvereniteta" (N1, 2023b).

Kosovo i Metohija je bilo i u fokusu kampanje koalicije NADA koju čine Novi DSS i POKS. Prvenstveno korišćena je kao tema na kojoj se vladajuća koalicija može kritikovati. Miloš Jovanović, lider NDSS, isticao je da je „Vučić najveća prevara u srpskoj istoriji" (NovaS, 2023) i da je već „15 godina uslov za članstvo u EU prihvatanje secesije Kosova i Metohije" (NovaS, 2023). NADA je svoj potencijalni status u budućoj vladi uslovljavala sa odbijanjem francusko-nemačkog plana (Damas, 2023d) uz zahteve o korenitim promenama kosovske politike ali i korenitim promenama spoljne politike (Politika, 2023b). Ipak, koalicija NADA temelji svoju politiku na predlogu o „zamrznutom konfliktu" što bi za njih predstavljalo trenutno rešenje (NovaS, 2023b).

Sličan pristup prema temi Kosova i Metohije imali su i iz Narodne stranke. Vuk Jeremić je ponovio i u kampanji svoj stav da „EU uslovljava pristupni proces Srbije prihvatanjem francusko-nemačkog sporazuma, odnosno *de facto* priznavanjem „Kosova", što je potpuno neprihvatljivo" (Danas, 2023e). Stav Narodne stranke se uklapao u spoljnopolitički narativ kojem teži većina partija desnog spektra o ucenama, pritiscima i neprihvatljivosti uslovljavanja oko Kosova i Metohije. Vladimir Gajić je

istakao da je „Srbija u predvorju gubitka Kosova i Metohije” (NS, 2023) i da treba odbiti ponuđeni plan.

Isključivost prema predlozima sa Zapada imali su i u Srpskoj radikalnoj stranci. SRS je svoju ulogu u „kosovskom problemu” video kao aktivnu i jasnog stava da „Srbija mora da odbaci svaki predlog sporazuma koji predviđa nezavisnost Kosova” (SRS, 2023). Aleksandar Šešelj je uokvirio spoljnu i unutrašnju politiku gde je dodao i vrednosti slobode i suvereniteta kao suštinske. Stav SRS o Kosovu i Metohiji deo je sveukupne politike koja se isticala u rečenici: „Vodićemo srpski narod putem suvereniteta i slobode – bez EU, kolonizacije i potčinjavanja” (Kurir, 2023). SRS je biračima ponudio pridruživanje u BRIKS, kao jedan od garanta srpskog Kosova i Metohije.

Na drugoj strani, građanska (demokratska) opozicija, ujedinila se na listi „Srbija protiv nasilja”. Sama koalicija proizvod je građanskih protesta koji su išli u susret ovim izborima, ali je činila sve one koji su bili deo protestnog nezadovoljstva i niza zahteva koje su imali prema vlastima. Mediji (prorežimski, bliski režimu itd.) imali su stav da ova koalicija „nema jedinstven stav o bitnim temama” (Blic, 2023b) i u prvi plan stavljali temu Kosova i Metohije. I sa druge strane, „opozicioni mediji”, imali su sličan stav da je koalicija podeljena oko francusko-nemačkog plana i „da će o tome kad ‘sruše’ Vučića” (Danas, 2023f). Ipak, ono što je bio fokus kampanje na temi Kosova i Metohije, od strane SPN, je optužba ka vlasti da su jedini krivci zbog situacije na KiM. Miroslav Aleksić je isticao da je „francusko-nemački sporazum kruna potpuno sumanute politike aktuelne vlasti” (NovaS, 2023c). Ipak, deo kampanje SPN bila je i poseta nekoliko lidera Kosovu i Metohiji i skup u Gračanici. Na ovom skupu isticano je da su „protiv francusko-nemačkog sporazuma” (Aleksić), da „Srbi na Kosovu žive pod terorom Vučića i Kurtija” (Milivojević) (N1, 2023c) i da će im prioritet biti istraga ubistva Olivera Ivanovića (Jovanović) (N1, 2023d). SPN je jasno isticao svoje tumačenje i kritiku „kosovske politike” koju vodi aktuelna vlast, ali je samo deo koalicije imao negativan stav prema ponuđenom sporazumu. Ipak, ciljevi ove koalicije se razlikuju po nizu javnih politika, ali je smena vlasti bila istaknuta kao prioritet. Deluje da je tako bila i tretirana tema Kosova i Metohije, jer očigledno postoje različita mišljenja unutar koalicije.

Zaključak

Sveprisutnost teme Kosova i Metohije u političkom životu Srbije prenosi se i na izborne kampanje. Bez obzira, da li želeli ili ne, tema Kosova i Metohije neophodan je deo izbornih debata, pitanja novinara, zahteva i očekivanja birača. Pojedine političke partije i koalicije temu Kosova i Metohije uzimaju za okosnicu svoje kampanje, a pojedine je prilagođavaju različitim javnim politikama. Kosovo i Metohija neizostavan je deo spoljnopolitičkih orijentacija partija i njihovo variranje između Istoka i

Zapada uslovljeno je odnosom prema ovoj temi. Odnos prema nacionalnim interesima i suverenitetu svodi se na odnos prema Kosovu i Metohiji. Pojedine partije temu vezuju za vrednosti slobode i demokratije. Pitanje bezbednosti dovodi se u vezu sa odnosima i situacijom na Kosovu i Metohiji. Često se Kosovo i Metohija tretira i kroz pitanja socijalne i ekonomske politike. Tema ima veliki populistički potencijal pa se različiti obrasci mogu pronaći u diskursu o Kosovu i Metohiji. Naglašena podela na *mi* i *oni*, isticanje borbe za nacionalni interes i permanentna kriza sa podizanjem tenzija, naglašavanje koncepta „otadžbine“ i gubitka identiteta u slučaju gubitka Kosova i Metohije – sve su to pristupi političkih partija ovoj temi u izbornoj kampanji.

Kad je reč o podelama u partijskom sistemu, vlast na čelu sa SNS kroz svoj sveobuhvatan pristup, Kosovo i Metohiju stavlja na jedno od prioritarnih mesta i intezivno vodi kampanju bez obzira kakvo je stanje na terenu. SPS često kao okosnicu kampanje ima Kosovo i Metohiju i na bazi borbe za nacionalne interese ističe svoju predanost odbrani Kosova i Metohije. Uz intezivne promene i ulogu obe partije u rešavanju pitanja Kosova kroz različite sporazume, dolazi se do velikog izazova oko pozicioniranja partija prema rešenjima koja često imaju značajne posledice po prisustvo Srbije na KiM.

Kada je reč o opoziciji, jedna od ključnih tema u bipolarnosti opozicije je Kosovo i Metohija. Podela na desnu (nacionalnu) i demokratsku (građansku) opoziciju svoje uporište nalazi u odnosu, stavovima i mehanizmima borbe oko Kosova i Metohije. Isključivost desne opozicije prema EU najviše se temelji na stavu da EU želi nezavisno Kosovo. S druge strane, partije unutar građanske opozicije nemaju jednoglasan stav. Kako se partije ove grupacije kreću ka centru ili ka desnici, tako se njihov stav o KiM približava desnoj opoziciji. Dok drugi deo građanske opozicije ide od stavova da je jedino vlast kriva za stanje na KiM, preko težnje ka drugačijoj spoljnoj politici i većoj saradnji sa EU, do pojedinih stavova o izgubljenom Kosovu i potrebi da se prizna „realnost“ na Kosovu.

Izbori 2023. i kampanja pokazuju da se tema Kosova i Metohije ne može zaobići. Najbolji primer toga je ponašanje koalicije SPN, koja je prvenstveno istakla da nema jedinstven stav, ali da će se time baviti kad „sruše“ Vučića. Ipak, odlazaka u Gračanicu i isticanja jasnog stava dela lidera SPN o jačoj borbi za suverenitet i protiv aktuelnog francusko-nemačkog plana, pokazalo se da se mora dati odgovor na ovu temu kampanje. Bez obzira kako planirali kampanju, Kosovo i Metohija je tema svih tema na izborima u Srbiji.

Kosovo and Metohija as the ‘topic of all topics’ in elections in Serbia

Abstract

Elections and electoral campaigns in Serbia have consistently revolved around the topic of Kosovo and Metohija since the introduction of multi-partyism. Current events often influence the prominence of the issue, but Kosovo and Metohija have become part of broader social cleavages within the Serbian electorate. Political parties position themselves in various ways, but commitment to national interest and identity is affirmed through the struggle for Kosovo and Metohija. The ubiquitous theme of Kosovo and Metohija is integral to both domestic and foreign policy orientations in Serbia. Kosovo and Metohija feature prominently in security, cultural, religious, and economic campaign themes. Taking a stance on this issue can often win votes, but it can also be a demoralizing moment for voters. Kosovo and Metohija perfectly fit into the populist discourse, which is inherent in the political life of Serbia. In the 2023 campaign, although the focus was on protests and the May tragedies in Serbia, Kosovo and Metohija were intertwined with various topics, and almost all actors had their positions on the past, present, and future of Kosovo and Metohija. The research was conducted by tracking the electoral campaign and key messages sent by leaders of the most important political options in Serbia, divided into government and opposition, and within the opposition, into right-wing/nationalist and democratic/civic, which would be the closest description of the differences within the opposition.

Keywords

elections, Serbia, Kosovo and Metohija, electoral campaign

Literatura

- Crta, (2023). Istraživanje javnog mnjenja. Dostupno na: „Srbija protiv nasilja” 41, a SNS i partneri 49 odsto: Opozicija ima šanse na izborima samo u jednoj koloni, evo šta pokazuje novo istraživanje CRTE (nova.rs) (16.10.2023.)
- Goati, Vladimir, (2004). Partije i partijski sistem u Srbiji. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Kovačević, Despot i Stefan Surlić, (2022). Srpsko-albanski odnosi: porast populizma u odsustvu sporazuma o statusa Kosova. *Izlaganje na konferenciji „Autokracije i demokracije: rat i mir”* (knjiga sažetaka). Hrvatski politološki razgovori 2022. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kovačević, Despot, (2023). Partije i partijski sistemi na postjugoslovenskom prostoru. Beograd: Albion Books, Fakultet političkih nauka.
- Ofe, Klaus, (2016). Evropa u zamci. Beograd: Službeni glasnik.
- Orlović, Slaviša and Despot Kovačević, (2024). “Populism as a Technique of Power in Serbia”. In: *Perspectives on Populism: Diverse Voices from the European “Periphery”* (247-268) Baden-Baden: Nomos.
- Orlović, Slaviša, (2019). Politička sociologija. Beograd: Fakultet političkih nauka.

- Pavlović, Dušan i Slobodan Antičić, (2007). Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine". Beograd: Službeni glasnik.
- Spasojević, Dušan and Jelena Lončar, (2023). "Facing protests in Serbia: patterns of new competitive authoritarianism", *Democratization*, DOI: 10.1080/13510347.2023.223861
- Stojiljković, Zoran I Dušan Spasojević. „Populistički Zeitgeist u 'proevropskoj' Srbiji". *Politička misao*, vol. 55, no.3, 2018, pp. 104-128.
- Taggart, Paul, (2004). "Populism and representative politics in contemporary Europe" *Journal of Political Ideologies* 9(3): 269–288.
- Veković, Marko, (2024). Religija i politika u Srbiji: Između teorije i prakse. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Vučičević, Dušan, (2020). „Reforme izbornog sistema Srbije: 'od nema izmena u izbornoj godini' do 'menjamo radi jačanja demokratije' u samo nekoliko meseci", u: *Dijalog o izborima*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Internet izvori:
- Beta, (2023a). „Dačić: OEBS da insistira na garanciji međunarodnih prava za Srbe na Kosovu i Metohiji". Dostupno na: Dačić: OEBS da insistira na garanciji međunarodnih prava za Srbe na Kosovu i Metohiji - BetaRS (28.11.2023.)
- Blic, (2023a). „Dačić: Imamo dužnost da čuvamo naše svetinje kojih je najviše na Kosovu i Metohiji". Dostupno na: Dačić: Imamo dužnost da čuvamo naše svetinje kojih je najviše na KiM (blic.rs) (7.12.2023.)
- Blic, (2023b). „Zavetnici: Namera Brisela je da formalno uslovi priznanje nezavisnosti Kosova". Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/zavetnici-namera-brisela-je-da-formalno-uslovi-priznanje-nezavisnosti-kosova/f8w50k4> (02.12.2023.)
- Blic, (2023c). „Milica Đurđević Stamenkovski: Ne pristajemo na zadiranje stranog faktora u unutrašnja pitanja zemlje". Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/milica-zavetnica-ne-pristajemo-na-zadiranje-stranog-faktora-u-unutrasnja-pitanja/ewljx3y> (29.11.2023.)
- Blic, (2023d). „Problem Kosova ispit za opoziciju: Lista „Srbija protiv nasilja” nema jedinstven i jasan stav o bitnim temama". Dostupno na: „Srbija protiv nasilja” nema jedinstven stav o Kosovu i sankcijama Rusiji (blic.rs) (27.11.2023)
- Dačić: Izručenje Radoičića Prištini je nemoguće - Politika - Dnevni list Danas (13.12.2023.)
- Danas, (2023a). „Dačić: Izručenje Radoičića Prištini je nemoguće". Dostupno na:
- Danas, (2023b). „Đurđević Stamenkovski: Srpski narod će 17. decembra pokazati inat briselskim ucenama". Dostupno: Đurđević Stamenkovski: Srpski narod će 17. decembra pokazati inat briselskim ucenama - Politika - Dnevni list Danas (27.11.2023).
- Danas, (2023c). „Milica Đurđević Stamenkovski: Evropske integracije su postale proces za srpske dezintegracije". Dostupno na: Milica Đurđević Stamenkovski: Evropske integracije su postale proces za srpske dezintegracije - Politika - Dnevni list Danas (3.12.2023.)
- Danas, (2023e). „Vuk Jeremić za Komsomolskaju pravdu: Beograd bi trebalo da redefiniše svoje odnose sa Briselom", Dostupno na: Vuk Jeremić za Komsomolskaju pravdu: Beograd bi trebalo da redefiniše svoje odnose sa Briselom - Politika - Dnevni list Danas (2.12.2023.)
- Danas, (2023f). „Koalicija Srbija protiv nasilja podeljena oko francusko-nemačkog plana, o tome će kad „sruše” Vučića". Dostupno na: Koalicija Srbija protiv nasilja podeljena

- oko francusko-nemačkog plana, o tome će kad „sruše“ Vučića – Politika – Dnevni list Danas (5.12.2023.).
- Euronews, (2023a). „Vučić na predizbornom skupu u Kruševcu: Do poslednjeg daha ću štiti nacionalne interese i naš narod na KiM“. Dostupno na: Vučić na predizbornom skupu u Kruševcu: Do poslednjeg daha ću štiti nacionalne interese i naš narod na KiM (euronews.rs) (7.12.2023.)
- Euronews, (2023b). „Šapić: Prvi čovek srpske prestonice mora da ima jasne nacionalne stavove“. Dostupno na: Šapić: Prvi čovek srpske prestonice mora da ima jasne nacionalne stavove (euronews.rs) (11.12.2023.)
- Euronews, (2023c). „Vučić: Biće još većih pritisaka na našu zemlju, plašim se situacije oko KiM“. Dostupno na: Vučić: Biće još većih pritisaka na našu zemlju, plašim se situacije oko KiM (euronews.rs) (11.12.2023.)
- Kurir, (2023). „Aleksandar Šešelj: Vodićemo srpski narod putem suvereniteta i slobode – bez EU, kolonizacije i potčinjavanja. Dostupno na: <https://www.kurir.rs/vesti/izbori-2023/4307458/aleksandar-seselj-za-slobodu-i-suverenitet-a-ne-strane-dikta-te> (04.12.2023.)
- N1, (2023a). „Dačić: Sa Jedinstvenom Srbijom imamo najdugovečniju koaliciju na svetu, On je naglasio da su osnovni principi te koalicije „socijalna pravda i patriotizam“. Dačić: Sa Jedinstvenom Srbijom imamo najdugovečniju koaliciju na svetu (n1info.rs) (12.12.2023.)
- N1, (2023b). „Dačić: U interesu Srbije je da ja budem premijer, Pitanje Kosova i Metohije u nekoj mirnoj situaciji ne dolazi na sam vrh interesovanja građana“. Dostupno na: Dačić: U interesu Srbije je da ja budem premijer – Izbori 2023 – N1 (n1info.rs) (12.12.2023.)
- N1, (2023b). „Đurđević Stamenkovski: Napadaju nas više nego Kurtija, EU predlog o Kosovu je plan o pokoravanju“. Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/izbori-2023/gosca-iza-vesti-milica-djurdjevic-stamenkovski/> (29.11.2023.)
- N1, (2023c). „Milivojević u Gračanici: Srbi na Kosovu žive pod terorom Vučića i Kurtija“. Dostupno na: Milivojević u Gračanici: Srbi na Kosovu žive pod terorom Vučića i Kurtija (n1info.rs) (4.12.2023.)
- N1, (2023d). „Ćuta u Kosovskoj Mitrovici: Pitanje je ko je od nas sledeći Oliver Ivanović“. Dostupno na: Ćuta u Kosovskoj Mitrovici: Pitanje je ko je od nas sledeći Oliver Ivanović (n1info.rs) (4.12.2023.)
- NovaS, (2023). „Jovanović (NADA): Vučić je najveća prevara u srpskoj istoriji“. Dostupno na: Jovanović (NADA): Vučić je najveća prevara u srpskoj istoriji (nova.rs) (2.12.2023.)
- Danas, (2023d), „Marsenić: Ako bi došlo do tehničke vlade sa prozapadnom opozicijom, ne bi bilo sprovođenja francusko-nemačkog plana.“ Dostupno na: Marsenić: Ako bi došlo do tehničke vlade sa prozapadnom opozicijom, ne bi bilo sprovođenja francusko-nemačkog plana – Politika – Dnevni list Danas (29.11.2023.)
- NovaS, (2023b). „Jovanović: Rešenje za Kosovo je zamrznuti konflikt.“ Dostupno na: <https://nova.rs/vesti/politika/aleksic-francusko-nemacki-sporazum-je-kruna-potpuno-sumanute-politike-aktuelne-vlasti/> (29.11.2023.)
- NovaS, (2023c). „Aleksić: Francusko-nemački sporazum je kruna potpuno sumanute politike aktuelne vlasti“. Dostupno na: Aleksić: Francusko-nemački sporazum je kruna potpuno sumanute politike aktuelne vlasti (nova.rs) (29.11.2023.)

- NS, (2023). „Гајић: Србија у предворју губитка Косова и Метохије, одбацити „француско-немачки“ план“. Народна странка (narodna.org.rs) (30.11.2023.)
- Politika, (2023a). „Vulin: Srbija koju vodi Vučić i vlada koju podržava PS neće priznati Kosovo“. Dostupno na: Вулин: Србија коју води Вучић и влада коју подржава ПС неће признати Косово (politika.rs) (10.12.2023.)
- Politika, (2023b). „MILOŠ JOVANOVIĆ: Korenito promeniti kosovsku politiku“. Dostupno na: Potrebna je korenita promena spoljne politike (politika.rs) (11.12.2023)
- RTS, (2023a). „Obradović za RTS: Mi smo zaštitnici ključnih nacionalnih i državnih interesa“. Dostupno na: <https://www.rts.rs/lat/vesti/izbori-2023/5325741/vucic-u-prokuplju-prosecna-plata-do-2027-bice-veca-od-1400-evra-obradovic-mi-smo-zastitnici-kljucnih-nacionalnih-i-drzavnih-interesa.html> (11.12.2023.)
- SRS, (2023). „Aleksandar Šešelj: „Srbija mora da odbaci svaki predlog sporazuma koji predviđa nezavisnost Kosova“. Dostupno na: <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/saopstenja/srbija-mora-da-odbaci-svaki-predlog-sporazuma-koji-predvi-dja-nezavisnost-kosova.html> (27.11.2023.)

Ivana Jakšić¹
Đorđe Gajić
Nikola Vlajnić

Faculty of Political Science, University of Belgrade, Serbia

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.4

UDK 159.9: 316.774 (324:497.11)

How Partisan Media Exposure Shaped Party Evaluations in the 2023 Elections in Serbia

Abstract

This study sought to investigate how voters in Serbia perceived political parties in the run-up to the 2023 elections and how selective exposure to party-affiliated media influenced their perceptions. To achieve this, the study analyzed the latent structure of party evaluations and investigated how partisan media exposure predicts the extracted dimensions, after controlling for sociodemographic and attitudinal predictors of party evaluations. On a convenience online sample of 1033 respondents (57% female), it was found that political parties are mentally organized into three factors: parties of civic opposition, parties of national opposition, and ruling parties. Regression analyses have shown that evaluations of the three mentioned party blocs are best predicted by different media consumption patterns. Positive evaluations of civic opposition parties are predicted by the female gender, low religiosity and authoritarianism, values of social and economic liberalism, high interest in politics, and following opposition television channels and websites. Support for national opposition parties can be predicted by male gender, living in smaller towns or rural areas, high religiosity, values of social conservatism, and to some extent watching public broadcasting services. Regime-affi-

[1] Corresponding author: ivana.jaksic@fpn.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-5516-2790> ; <https://orcid.org/0009-0009-6119-2337>

liated parties are more likely to be supported by older citizens from smaller towns, who tend to be religious, authoritarian, less interested in politics, and primarily viewers of pro-regime television channels and readers of pro-regime websites.

Keywords

party evaluations, voting behavior, political ideology, media bias, partisan media exposure, elections

In studies of voting behavior, there is a continuous interest in understanding how voters perceive political parties and how these perceptions influence voting behavior. Research investigates how voters mentally represent parties, including the nature and content of these representations, along which dimensions parties are compared, and how the overall party landscape is structured, as well as which individual and contextual factors influence party perceptions. These questions are of particular importance in the domestic context of a young multiparty system, characterized by a broad and versatile political party landscape that is continuously evolving and has yet to be fully consolidated.

Political party evaluations. Diverse approaches exist in studying how political parties are perceived. Numerous studies measure how voters position parties on ideological dimensions (Busch, 2016; Vegetti & Širinić, 2019) or in relation to important political issues (Brasher, 2009; Jackson, 1975), assess parties on dimensions of social perception (Bruckmüller & Methner, 2018; Gorbaniuk et al., 2015). Considering the significance of affective processes for voting behavior (Ward & Tavits, 2019), political party evaluations, namely, preferences and aversions towards parties, are also assessed. The term “political party evaluation” refers to an individual’s subjective perception of a political party, typically represented along a positive-negative dimension (Norpoth, 2009). Favored

ble evaluations encourage voter engagement, whereas solely negative party evaluations result in voter abstention (Wagner & Weßels, 2012). Additionally, party affective polarization has positive effects: the larger the gap between the most positively and negatively assessed parties, the greater the motivation for voter participation (Harteveld & Wagner, 2023; Todosijević and Pavlović, 2020). In domestic research, party evaluations have been operationalized through: the degree of liking (preferences) (Todosijević, 2016; Todosijević and Pavlović, 2020; Jakšić and Kovačević, 2023), assessments of party performance (Kuzmanović and Petrović, 2010; Međedović and Petrović, 2013; Petrović and Međedović, 2017), and the likelihood of voting for a particular party (Dulić, 2015).

Since the introduction of the multiparty system in Serbia in the early 1990s, there has been a persistent trend in domestic research to explore party evaluations, their structure, and underlying factors. Early studies on the structure of party evaluations, conducted during the 1990s, indicated a polarization between ruling and opposition parties (Mihačević, 2006). The Socialist Party of Serbia (SPS), representing the ruling regime, advocated for nationalist-conservative and socialist ideologies. In contrast, opposition parties criticized the ruling party for perceived deficiencies in democracy, corruption, or ineffective economic policies. During this period, research primarily delved into the socio-economic predictors of political party evaluations, with the party divide being attributed to factors such as education, age, housing, and employment status (Milošević, 1997). Older and less educated citizens, those employed in the public sector, and owners of social housing were more inclined towards regime parties as opposed to opposition parties (Branković, 1992).

Following the fall of Milošević, more comprehensive research on voting behavior ensued during the 2000s and 2010s. The democratic opposition comes to power, yet the two-factor structure of party evaluations continues to persist. In a quota sample of residents of Subotica, Dulić identified a two-factor structure of party evaluations (Dulić, 2015). The first factor, labeled “liberal-socialist parties,” included democratic, civic, and liberal parties of the then regime (League of Social Democrats of Vojvodina, Liberal Democratic Party, Democratic Party, G17+, etc.), while the second factor comprised “national-conservative parties” (Serbian Radical Party, Democratic Party of Serbia, New Serbia, Serbian Progressive Party, and Socialist Party of Serbia). The author found weak correlations of these dimensions with the social ideological dimension (economic was not examined), interpreting the identified party divide also in the context of ethnic divisions and religiosity. In 2012, Serbia underwent a significant shift in governance, when the Serbian Progressive Party (SNS) came into power. The emergence of the SNS ensued from the departure of key figures from the nationalist Serbian Radical Party. This new political entity, adopting a pro-European stance and positioning itself as a centrist force, made tackling corruption a central tenet of its platform. Following this change, Međedović and Petrović (2013)

identified a two-dimensional structure of the political party evaluations landscape and attempted to explain it through individual differences in personality and political attitudes. Although the authors equated the two extracted dimensions with ideological, liberal, and conservative, they found weak and inconsistent correlations between these dimensions and political attitudes. This is consistent with Dulić's interpretations. In a 2016 study, Todosijević examines the relationship between affective political party evaluations and ideological self-positioning on the left-right dimension and finds no substantial correlations.

Petrović and Mededović (2017) continue to track the structuring of political parties in the perceptions of voters. They observe a consistent two-dimensional structure in party evaluations from 2014 to 2016, noting shifts of certain parties between dimensions and changes in the congruence within the two dimensions. Additionally, the national-conservative bloc remained coherent, while the socio-liberal bloc experienced a decline in congruence over time. Ideological predictors less effectively predicted evaluations within the national-conservative bloc compared to before, and this association was also weak with parties in the socio-liberal bloc, indicating a kind of "ideological crisis" in Serbian politics overall, especially within opposition parties. These data indicate that during that period, citizens continued to structure the political space more along the dimension of government-opposition rather than along ideological lines.

The next study on the structure of party evaluations was conducted ahead of the 2022 parliamentary elections (Jakšić & Kovačević, 2023). For the first time, Serbian citizens structured the political space into three dimensions. While the dimension uniting regime-affiliated parties remained stable, instead of a single dimension, opposition parties divided into two dimensions - civic and national opposition. Incorporating a wide array of predictors from sociodemographic characteristics, political attitudes, and personality traits, as well as exposure to various media sources, it has been determined that different political factions secure citizen support by addressing diverse psychological needs and appealing to them through distinct approaches. Regime-affiliated parties garner support primarily from older, authoritarian-leaning citizens who are generally disinterested in politics and rely predominantly on government-controlled television channels with national reach, such as Pink and Happy. On the other hand, supporters of the civic opposition tend to be more politically sophisticated, comparing party platforms with their personal political preferences, primarily leaning towards social liberalism and low authoritarianism. Although exposure to opposition-friendly media is significant, its influence on them is considerably weaker compared to the effect of pro-government media on regime supporters. This set of predictors had the least explanatory power in understanding inclinations towards parties of the national opposition, despite the identified effects of younger age, social conservatism values, and the influence of media exposure.

Partisan media bias. The last decade in Serbia has been marked by a weakening of democratic capacities, as evidenced by numerous international and domestic reports (CRTA, 2021; Freedom House, 2024; Vladisavljević, 2020). One aspect of this process concerns the media landscape, characterized by the privatization of media, the monopolization of all national television frequencies (RTS, PINK, B92, HAPPY, PRVA), tabloid daily newspapers, and their alignment with pro-government interests (CRTA, 2021). On the other hand, the opposition has access to two cable television channels (N1 and Nova S) and two news websites (Danas and Nova S). In the scientific literature, the phenomenon where media outlets demonstrate favoritism or bias towards a specific political party, ideology, or agenda is known as partisan media bias (Bernhardt, Dewenter, & Thomas, 2023; Shultziner & Stukalin, 2021). This bias encompasses a range of manifestations, including selective reporting of news in line with the outlet's political alignment, framing stories to favor one perspective, and providing commentary that mirrors the outlet's ideological stance. When citizens assess complex political matters, they don't consider all available information; rather, they focus on what readily comes to mind—those aspects of political memory that are accessible (Iyengar & Kinder, 1987). Through agenda setting, media coverage of specific issues can significantly influence this accessibility (McCombs & Shaw, 1972, 1993; Todosijević & Pavlović, 2020). Partisan media bias can influence public opinion, shape political discourse, and contribute to polarization within society.

Pioneer research conducted by Lazarfeld, Berelson and Gaudet (1944) created a basis for understanding the connection between media bias and voting behavior and paved the way for future research on this topic. The existence of partisan media bias and its impact on voting behavior is evidenced by numerous studies in the United States (Bernhardt, Krasa and Polborn, 2006; DellaVigna & Kaplan, 2007; Druckman & Parkin, 2005; Dernhardt, Krasa, & Polborn, 2006; Gerber, Karlan, & Bergan, 2009). DellaVigna and Kaplan (2007) showed that the entrance of Fox News into the cable market between 1996 and 2000 had a significant impact on both voter turnout and positive Republican election results in the towns where it had been broadcast. Druckman and Parkin (2005) showed that during the 2000 Minnesota Senate campaign voters have a significantly higher evaluation of a certain candidate if they are also readers of a newspaper which reports favorably for that candidate. The research conducted by Gerbar, Karlan and Bergan (2009) underscores the significance of exposure. By providing Virginia residents with free subscriptions to the Washington Post (liberal leaning) or the Washington Times (conservative leaning), the researchers sought to determine whether media slant and media exposure had an impact on voting behavior. Both groups showed more support for the Democratic candidate, which they interpreted as a result of higher media exposure,

showing that slant is not always decisive for the media's influence on voting behavior.

Research on the effect of biased media on voting behavior has also been conducted in Europe. Eberl, Boomgaarden and Wagner (2017) researched how different subtypes of media bias affect voting behavior in the 2013 Austrian parliamentary elections. Their results showed that tonality and agenda bias had a positive effect on political party evaluation, while visibility bias was not as influential. Ramírez-Dueñas and Vinuesa-Tejero (2021) also found evidence that voting behavior had been affected by media consumption during the campaign for the 2019 general election in Spain. In fact, the findings showed that voting behavior was closely related to which media content voters consumed. Research conducted in France by Dejean, Lumeau and Peltier (2021) has shown that partisan media exposure in traditional media is relatively low for the average person. The intensity of partisan exposure increases when on-line platforms of traditional media are taken into consideration, as well as if social media are taken into account. It has also been documented that people on the far right and far left of the political spectrum are more susceptible to partisan media, as well as younger generations of voters.

Few studies in Serbia quantify the effects of media influence on voting behavior. The study focusing on predictors of voting for the Serbian Progressive Party similarly identifies strong effects of watching pro-regime television channels (Milivojević 2022). Jakšić and Kovačević (2023) identify strong effects of exposure to pro-government versus pro-opposition television channels on perceptions of political parties. While partisan media bias effects are observed across all party blocs (regime, civic opposition, national opposition), the influence of media is particularly pronounced on perceptions of regime-affiliated parties. It should be noted that, in line with the theory of selective media exposure (Stroud, 2008; 2010), supporters of different parties also tend to consume media content which coincides with their political views. However, the results from the mentioned domestic studies were obtained through hierarchical regression analyses, where political attitudes are controlled before testing the influence of media, thus partially controlling for the impact of selective exposure.

Context of the 2023 elections in Serbia. Snap parliamentary elections in Serbia were called on November 1st 2023 for December 17th 2023, in line with their previous announcements by President Aleksandar Vučić. These elections ended the mandate of the previous parliamentary convocation lasting less than two years. In addition to electing MPs, citizens also voted for councilors in 65 cities and local municipalities, including the elections for the Belgrade City and AP Vojvodina Assemblies. Even though the presidential elections were not called, the practice of simultaneous election holding, intensified by the fact that the majority list borrowed the President's name for the campaign, played a very important role in the elections. This fact is reflected in the Ser-

bian dominant-party system (Spasojević & Stojiljković, 2020; Kovačević, 2020), with the Serbian Progressive Party managing to form the majority (albeit coalition) governments continuously since 2012.

Fragmented and polarized opposition forces follow the dominant-party system in Serbia. Their main obstacles to cooperation are reflected in the social cleavages present in Serbia, mainly around liberal and universalist values versus authoritarian and particularistic ones (Todosijević & Pavlović, 2020). Previous parliamentary elections in 2022 nevertheless recorded a partial consolidation of the liberal opposition, which resulted in a slightly better outcome. United for the Victory of Serbia, the leading liberal coalition list received 14% of the votes, while the green coalition We Must managed to cross the electoral threshold. However, these alliances had a short lifespan, until the parties entered the National Assembly and formed separate parliamentary groups. In spite of acting independently, the conservative party bloc also achieved significant results, with three parties (NADA, Dveri-POKS and the Oathkeepers) entering the Parliament. Compared to the previous elections in 2020, which resulted in a virtually one-party parliament, the outcome of these elections provided the opposition with greater maneuvering space, access to the parliamentary party finances and greater media representation.

Announcing snap parliamentary elections so promptly after the last ones happened in the context of a deep social polarization and turbulence in Serbian society. Conflict and tensions after the tragic instances of shootings in May 2023 became a chronic symptom of Serbian political instability. Citizens' mobilization following these tragedies led to weekly protests under the parole "Serbia against Violence," counting tens of thousands participants. Despite them being labeled as strictly civic and non-partisan, the parole of the demonstrations would later be used as a name of the leading opposition list. The mentioned political instability was further deepened by economic upheavals and high inflationary pressures, expanding social inequality and causing deeper conflicts in the electoral campaign.

Out of 18 electoral lists that ran for the parliamentary elections, 11 of them were majoritarian, while 7 of them qualified to represent minorities. The SNS-led coalition (with SDPS, PS, PUPS, SPO etc.), holding the previous majority in the parliament, used a slogan "Serbia must not stop" for its name. Socialist party of Serbia, a party known for its post-election coalitions with SNS, also ran for elections, with a parole "Ivica Dačić - Prime Minister of Serbia," alluding to their coalition potential. The opposition was once again divided into two ideological blocs. Coalition United for the Victory of Serbia came together with the green parties (Green-Left front, Ecological Uprising and Together) and some centrist and center-right parties (Serbia Center, People's Movement of Serbia and New Face of Serbia), turning into Serbia against Violence, a broad coalition primarily concerned about the overwhelming presence of violence, corruption and democratic erosion in Serbia. Similarly to

the 2022 elections, right-wing opposition was fragmented (NADA, People's Party, Enough is Enough and Oathkeepers-Dveri), as a result of failed negotiations regarding joint electoral participation. A new actor on the right-wing political spectrum appeared: US - The Voice of the People, claiming its legitimacy on representation of "ordinary" citizens. Although the electoral offer of political parties was rather diverse, citizens were not given the opportunity to inform themselves about all of these actors equally. According to the report of the long-term domestic observation mission of CRTA, the media reporting on the Serbian election campaign was characterized as unequal and biased. The Serbian Progressive party and Socialist Party of Serbia played a dominant role in the media space, especially in the TV news programs with national coverage. Reported bias is reflected in the mostly neutral and positive presentation of the ruling parties, whereas the opposition was mostly presented in a negative light.

Bearing in mind these election campaign conditions, 5 majority and 5 minority lists won seats in the Parliament. The SNS-led coalition won the majority of votes, continuing its rule, while Serbia against Violence became the strongest opposition list. However, the biggest change was in a striking underperformance of the coalition gathered around SPS, and a surprising success of Us - The Voice of the People. These results should be contextualized by reports from both domestic and international observers, assessing the elections as not free nor fair. According to international observers, voters in Serbia's elections had political options available to them, but these choices were overshadowed by the significant advantage held by the ruling party. The collective observation team comprised of representatives from the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), the OSCE Parliamentary Assembly (OSCE PA), the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), and the European Parliament (EP) has concluded that while the legal framework for conducting democratic elections in Serbia is deemed sufficient, there remain several pressing concerns: the inappropriate utilization of public resources, insufficient separation between official duties and campaign actions, and instances of voter intimidation and coercion, including reports of vote buying.

Aim of the study. This research aimed to explore how voters in Serbia view the political party landscape in the lead-up to the 2023 elections and identify the factors influencing their perceptions. To accomplish this, the study analyzed the underlying structure of political party affective evaluations to uncover how Serbian citizens mentally organize and understand the diverse spectrum of political parties. Subsequently, a variety of factors, such as demographics, political beliefs, and exposure to biased media, were examined to determine their impact on party evaluations. This study follows the continuity of research on affective evaluations of political parties in Serbia (Todosijević, 2016; Todosijević and Pavlović, 2020; Jakšić and Kovačević, 2023), aiming to describe changes

in the structuring of the space in which political parties operate, as well as predictors of party evaluations.

Method

Sample. The study was conducted on a convenient sample of 1033 adult respondents, 57% of whom were female and 43% male. The sample included participants between 18 and 83 years old ($M=38.86$, $SD=17.44$), 45% of them being younger than 30, 41% between 30 and 60 and 14% of those older than 60 years old. In regards to education structure, the highest level of education for 3% of the respondents is elementary school, 49% is high school, and 48% of participants pursued higher education. As for the regional distribution of the sample, 45% of the participants are from Belgrade, 29% from Šumadija and Western Serbia, 17% from Southern and Eastern Serbia, 6% from Vojvodina, and 3% from Kosovo. Regarding the settlement size, 8% of the participants live in villages, 9% of them live in small settlements with a population under 5000, 44% of them live in a city under 200.000 inhabitants, and 39% of them live in a city with a population over 200.000. In comparison to the official statistical data, the sample underrepresented the male population, the population older than 60 and the population with the highest form of education being elementary school.

At the time of the study, or during the week preceding the 2022 parliamentary elections, a total of 84.7% of respondents reported planning to vote, 7.1% stated they would not exercise their voting rights, while another 8.2% of respondents were still undecided about participating in the elections. A total of 62,15% of respondents reported their voting preferences, i.e., which party they were most likely to vote for in the upcoming parliamentary elections. Compared to the population, opposition voters are overrepresented in the sample: 22.5% of participants planned to vote for regime parties (SNS, SPS), 49.5% for parties of the civic opposition (gathered around the coalition Serbia against violence), and 16.8% for parties of the national opposition (NDSS, National gathering coalition). In total, 12.77% of participants voted for other and minority parties, among which the most numerous were those who planned to vote for the movement of Dr. Branimir Nestorović titled US - The Voice of the People (6.9%). However, all groups are represented by a sufficient number of respondents to conduct analyses that address the objectives of this study: determining the structure of party evaluations and identifying their predictors.

Instruments. The study was conducted using an electronic survey (CAWI) containing 30 closed-ended questions, divided into four sections: socio-demographic indicators, political ideology, party evaluations and media preferences. The first section covered socio-demographic indicators: gender, age, education, place of living, size of the place of living,

standard of living and religiosity. Religiosity was measured through one question: “To what extent would you say you are religious” with a four-point Likert scale (1 being “I am not religious at all” and 4 being “I am very religious”).

The second section comprised scales for measuring political attitudes organized around political ideologies. The second scale was an adapted Feldman two-dimensional ideology scale, taken from a study on Brazilian ideological orientations (Alves & Porto, 2021). It contained 15 items with a seven-point Likert-type scale measuring economic and social (cultural) ideological dimensions. This section also included the Right-Wing Authoritarianism scale (RWA) and a Likert type measure of interest in politics.

The fourth part of the questionnaire was dedicated to the measurement of party evaluations, the critical variable for this study. Using a five-point Likert scale of likeability (1 being “I do not like them at all” and 5 being “I like them very much”) it was examined how positively citizens perceive the following political parties: Serbian Progressive Party (SNS), Socialist Party of Serbia (SPS), Serbian Movement Dveri, Party of Freedom and Justice (SSP), Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici), Serbia Center (SRCE), People’s Movement of Serbia (NPS), Green-Left Front (ZLF), People’s Party (NS), New Democratic Party of Serbia (NDSS), Democratic Party (DS), Movement of Free Citizens (PSG), Serbian Radical Party (SRS), Socialdemocratic Party of Serbia (SDS), Ecological Uprising (Ekološki ustanak) and Enough is Enough (DJB). It is important to note that Dr. Branimir Nestorović’s electoral list, US – The Voice of the People was not included in this variable, due to its late inclusion in the election race, on 27th of November. Additionally, the descriptive indicators of voting behaviour were collected, primarily voting participation or abstinence and voting orientation.

Lastly, the final section concerns respondents’ political sophistication and media preferences as sources of information on politics and elections. Political sophistication was measured through interest in politics, with one question: “To what extent would you say that you are interested in politics.” The answers were recorded on a four-point Likert-type scale (1 being “Not interested at all” and 4 being “Very interested”). Media preferences were recorded by three questions with a five-point Likert-type frequency scale (1 being “Never” and 5 being “Always”). The first question comprised three different media types (TV, internet portals and daily news) and five social media sites (YouTube, Facebook, Instagram, TikTok and Twitter). The next question included seven relevant television networks (RTS, Pink, N1, Prva, B92, Happy and NovaS), while the last question included eleven internet portals and sites (N1, NovaS, RTS, Blic, Kurir, Happy, Danas, Prva, Alo, Mondo and Informer).

Procedure. The study was conducted in a timeframe between December 14th and 16th 2023. The distribution of the survey was done online, via social media and relying on snowball sampling technique, as

well as by the students of the Faculty of Political Sciences within the courses Political Behavior and Social Psychology. Filling in the survey was anonymous, and it took 25 minutes on average.

Results

The structure of the political party evaluations. To examine the latent structure of political party evaluations, an exploratory factor analysis (using the Principal Axis Factoring extraction method and Varimax rotation) was conducted on participants' ratings of how much they liked individual parties that ran independently or within coalitions in the 2023 parliamentary elections. The Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy ($KMO = .92$) and Bartlett's test of sphericity ($\chi^2 = 4590.52$, $p < .01$) indicate that there are intercorrelations among individual ratings, thus justifying running factor analysis on the political party evaluation data obtained in this study. Appendix 1 shows the intercorrelation matrix of ratings for individual parties.

Three factors were extracted explaining a total of 70.85% variance in participants' party evaluations (Table 1). Within the first factor, labeled "Civic Opposition," opposition parties gathered around liberal, democratic, pro-European, leftist, and green ideas are grouped. The Green-Left Front (ZLF) saturates this factor the most, followed by the Ecological Uprising, Movement of Free Citizens (PSG), Party of Freedom and Justice (SSP), Democratic Party (DS), Serbia Center (SRCE), People's Movement of Serbia (NPS), People's Party (NS) and Social-democratic Party of Serbia (SDS). Although programmatically undoubtedly a party of the civic opposition, the Social Democratic Party (SDS) has the least saturation in this group, and it is the only one that saturates other factors, albeit to a lesser extent. A stronger programmatic shift towards the right-wing of the People's Party is also evident in our data, as evaluations of this party significantly saturate the factor of the national opposition. The Serbia Center (SRCE) and the People's Movement of Serbia (NPS), pro-European right-center parties, also saturate the factor of the national opposition.

The second factor, titled "National Opposition," gathers all opposition parties programmatically oriented towards nationalist and conservative policies and opposed to European integrations. These include Dveri, Oathkeepers, New Democratic Party of Serbia (NDSS), and Enough is enough (DJB). The evaluations of Dveri and Oathkeepers parties also saturate the factor that gathers the evaluations of regime parties. During the campaign, these parties refrained from issuing strong criticisms against the regime parties, and following the elections, the leader of the Oatkeepers party aligned with the SNS. On the other hand, New Democratic Party of Serbia (NDSS) and Enough is enough (DJB) significantly saturate the factor of the civic opposition. In the past, DJB was clearly

oriented as a party of the civic opposition, but over the last few years, in an attempt to halt the decline in voter support, it has shifted towards the right-wing and accommodated conspiratorial and anti-scientific mentality. On the other hand, during the last electoral cycle, NDSS began to criticize the regime more vocally, thus positioning itself as the “true” national opposition, unlike Dveri and Oathkeepers.

The third factor gathers two parties that have been in power in Serbia continuously over the past decade, and it is titled “Regime Parties.” In addition to the Serbian Progressive Party (SNS) and the Socialist Party of Serbia (SPS), it also includes the Serbian Radical Party (SRS), which is not in power, but the Serbian Progressive Party (SNS) emerged from it. As expected, The Serbian Radical Party, the oldest and most extreme right-wing party, also aligns with the factor of the national opposition.

Table 1: Factor Structure of Political Party Evaluations

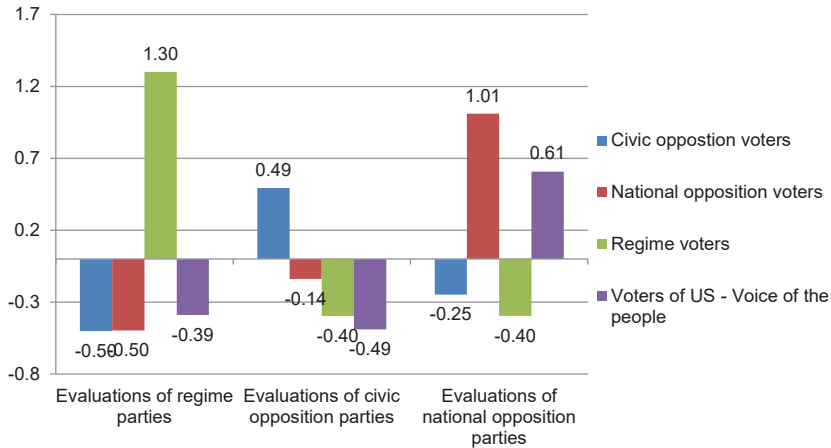
	Factors		
	Civic Opposition	National Opposition	Regime Parties
Green-Left Front (ZLF)	.893		
Ecological Uprising (Ekološki ustanak)	.847		
Movement of Free Citizens (PSG)	.846		
Party of Freedom and Justice (SPP)	.808		
Democratic Party (DS)	.775		
Serbia Center (SRCE)	.766	.307	
People’s Movement of Serbia (NPS)	.735	.389	
People’s Party (NS)	.555	.552	
Socialdemocratic Party of Serbia (SDS)	.531	.473	.352
Serbian Movement Dveri (Dveri)		.821	.276
Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici)		.801	.265
New Democratic Party of Serbia (NDSS)	.420	.695	
Enough is enough (DJB)	.448	.670	
Serbian Progressive Party (SNS)			.870
Socialist Party of Serbia (SPS)			.866
Serbian Radical Party (SRS)		.357	.786

To test predictors of party evaluations, factor scores for the three extracted factors were calculated. Further correlation and regression analyses were conducted on the factor scores of party evaluations: 1) parties of the civic opposition, 2) parties of the national opposition, 3)

regime parties. Insights into individual correlations (Appendix 1) reveal numerous positive connections between different opposition parties, indicating significant potential for voter crossover. The only negative correlations, or polarization in evaluations, are observed between the SNS and several parties of the civic opposition (ZLF: $r = -.23^{**}$, PSG: $r = -.21^{**}$, Ecological Uprising: $r = -.21^{**}$, and to a lesser extent, with SSP: $r = -.13^{**}$ and DS: $r = -.14^{**}$).

Voting preferences can be predicted based on affective evaluations of parties. This was confirmed by conducting three one-way analysis of variance for repeated measures, where the 4 level factor was voting for the regime, civic opposition, national opposition, or movement US - The Voice of the People and the dependent variables were: 1) evaluations of regime parties ($F(3, 633) = 180.50, p < .01$), 2) evaluations of civic opposition parties ($F(3, 633) = 35.41, p < .01$), and 3) evaluations of national opposition parties ($F(2,229) = 55.39, p < .01$). It was found that regime voters positively evaluate regime parties and negatively evaluate opposition parties. Voters from both opposition blocs positively evaluate their respective blocs and negatively evaluate the other opposition bloc and the regime. Nevertheless, it is evident that supporters of the regime exhibit greater favorability towards regime parties compared to the affinity of opposition voters towards their respective parties. Regime voters perceive civic opposition parties more negatively than they perceive national opposition parties. National opposition voters perceive civic opposition parties more positively than civic opposition voters perceive national opposition parties. The intensity of evaluations of party blocs relative to voting preferences (choosing a party in parliamentary elections) is shown in Figure 1. Lower evaluations of civic opposition parties among their supporters may be attributed to the diverse composition of this bloc, comprising both pro-European left-wing and right-center parties. Additionally, it is plausible that regime parties and national opposition parties better align their policies with the preferences and collective interests of their supporters compared to the civic opposition parties. This analysis also shows that the voters of the movement US - The Voice of the People are closer to the national opposition. Detailed data on individual party evaluations depending on voting for specific parties are presented in Appendix 2.

Figure 1. Differences in party evaluations depending on voting for different party blocs (y-axis: factor scores for three party evaluation factors)

Determinants of political party evaluations. After establishing the latent structure of perceptions of political parties, our subsequent aim was to investigate the degree to which exposure to media content biased towards either regime or opposition parties influences these perceptions. We accomplished this objective through the use of hierarchical regression analysis, which assesses the predictive strength of partisan media exposure in addition to and above other established predictors of voting behavior, sociodemographic characteristics and political attitudes.

In order to determine which sociodemographic and attitudinal variables to test in the hierarchical linear regressions aimed at predicting evaluations of the three party blocs, preliminary correlation analyses were conducted. Civic opposition parties are somewhat more appealing to women compared to men ($F(1,998) = 7.50, p < .01$), while the opposite is true for national opposition parties ($F(1,998) = 7.20, p < .01$). There are no gender differences in evaluations of regime parties ($F(1,998) = 1.11, p = .29$). Correlation analyses indicate that affective evaluations of the three party blocs are associated with sociodemographic variables, albeit with weak intensity. Civic opposition parties appeal to a sociodemographically heterogeneous group of citizens. The only variable predicting positive evaluations of this bloc is slightly lower religiosity ($r = -.15^{**}$). National opposition parties are somewhat more appealing to residents of smaller towns and villages ($r = -.15^{**}$), as well as to more religious voters ($r = .30^{**}$). Regime parties are favored by older individuals ($r = .21^{**}$), those from smaller towns ($r = -.14^{**}$), and those with slightly higher levels of religiosity ($r = .15^{**}$).

The evaluations of political party blocs correlate even more strongly with measures of political attitudes. Participants who prefer social liberalism ($r = .35^{**}$) and are less authoritarian ($r = -.34^{**}$), and to some

extent those who prefer economic liberalism – ideas of free markets and less government intervention in the economy ($r = .15^{**}$) – are more likely to prefer civic opposition parties. Individuals who favor national opposition parties hold socially conservative views ($r = -.34^{**}$) and are more authoritarian ($r = .25^{**}$). However, their economic attitudes do not determine their party preferences. Finally, individuals who prefer regime parties tend to be highly authoritarian ($r = .32^{**}$), hold somewhat more conservative views on social issues ($r = -.19^{**}$), and also support left-leaning economic ideas ($r = -.11^{**}$), advocating for the redistribution of wealth and a greater regulatory role for the state.

Table 2: Intercorrelations of factor scores of party evaluations, sociodemographic characteristics and political attitudes

	Age	Educa- tion	Residen- tial area size	Stand- ard of living	Religi- osity	Social political ideology	Eco- nomic political ideology	Author- itarian- ism	Inter- est in politics
Evaluations of civic opposition parties	-.08*	.03	.05	-.03	-.15**	.35**	.15**	-.34**	.13**
Evaluations of national opposition parties	-.08*	-.02	-.15**	.02	.30**	-.34**	.01	.25**	.07*
Evaluations of regime parties	.21**	-.07*	-.14**	.06	.15**	-.19**	-.11**	.32**	-.20**

We continued by exploring how various media sources correlate with people’s perceptions of different political blocs. We found that supporters of civic opposition parties tend to rely slightly more on web applications ($r = .15^{**}$) and social media platforms ($r = .10-.16^{**}$) like Facebook, Instagram, and Twitter for their information. Positive views of national opposition parties are somewhat linked to increased consumption of political content on YouTube ($r = .08^{**}$). On the other hand, those who prefer regime parties primarily rely on television ($r = .17^{**}$) and daily newspapers ($r = .15^{**}$) for their news, with less involvement across other political information channels.

Table 3: Intercorrelations of factor scores of party evaluations and engagement with different types of media for political information

	TV	Websites and applications	YouTube	Facebook	Instagram	TikTok	Twitter	Daily newspapers
Evaluations of civic opposition parties	.00	.15**	.05	.11**	.10**	.04	.16**	.05
Evaluations of national opposition parties	-.05	-.04	.08*	.04	-.01	-.01	-.08**	.05
Evaluations of regime parties	.17**	-.23**	-.10**	-.01	-.15**	-.04	-.18**	.15**

Although the frequency of watching television for political information is not correlated with positive evaluations of civic opposition parties, following television channels that generously feature opposition parties, such as N1 ($r = .35^{**}$) and NovaS ($r = .37^{**}$), is associated with positive evaluations of civic opposition parties. Conversely, following pro-regime channels like Pink ($r = -.18^{**}$), Happy ($r = -.15^{**}$), as well as the public broadcaster RTS ($r = -.14^{**}$), is negatively associated with preferring civic opposition parties. Following the public broadcaster RTS ($r = .13^{**}$), as well as two other nationally broadcasted television channels, Prva ($r = .13^{**}$) and B92 ($r = .12^{**}$), is associated with positive evaluations of national opposition parties. These television channels also exhibit bias towards regime parties, albeit in a less overt manner than Pink and Happy, while also providing coverage to leaders of national opposition parties. Finally, the strongest correlations exist between favoring regime parties and following television channels Pink ($r = .47^{**}$) and Happy ($r = .40^{**}$) (which also have national frequencies), with somewhat weaker positive correlations observed with all other television channels except NovaS and N1 (Table 4).

Table 4: Intercorrelations of factor scores of party evaluations and engagement with different TV channels for political information

	RTS	Pink	Happy	Prva	B92	N1	Nova S
Evaluations of civic opposition parties	-.14**	-.18**	-.15**	-.08*	-.06	.35**	.37**
Evaluations of national opposition parties	.13**	-.03	.07*	.13**	.12**	-.06	-.01
Evaluations of regime parties	.25**	.47**	.40**	.31**	.28**	-.32**	-.31**

The correlation patterns are similar when it comes to following different internet portals for political information (Table 5).

Table 5: Intercorrelations of factor scores of party evaluations and engagement with different web portals for political information

	NI	NovaS	RTS	Blic	Kurir	Happy	Danas	Prva	Alo	Mondo	Informer
Evaluations of civic opposition parties	.37**	.33**	-.07*	-.02	-.04	-.11**	.30**	-.02	-.01	-.05	-.02
Evaluations of national opposition parties	-.13**	-.08*	.09**	.09**	.13**	.06	-.05	.14**	.11**	.11**	.08*
Evaluations of regime parties	-.36**	-.30**	.19**	.22**	.28**	.31**	-.22**	.26**	.30**	.09**	.35**

After conducting the correlation analyses, we were able to select predictors for hierarchical linear regressions. Three such analyses were conducted, one for each of the three evaluations of party blocs. In each analysis, socio-demographic characteristics (gender, age, size of place of residence, religiosity) were tested in the first step, political attitudes (interest in politics, authoritarianism, social and economic political ideology) in the second step, and media consumption and following of different media channels in the third step. Tables 6-8 present the results of these analyses.

The tested predictors explain one-third of the variance in evaluations of civic opposition parties (33%). Sociodemographic variables explain only 5% of the differences among respondents regarding preferences for civic opposition parties, specifically gender and religiosity. On the other hand, differences in political attitudes explain as much as 17% of the variation in preferences for the civic opposition. These parties are more appealing to individuals who are more interested in politics, less authoritarian, and endorse values of both social and economic liberalism. Above these variables, we also observe a significant media influence. Following Nova S television and the online portal Danas explains 11% of the variance in positively evaluating civic opposition parties.

Table 6: Hierarchical linear model predicting evaluations of civic opposition parties

	Predictors	R2	R change	F	df	Beta
Step1	Gender					.13**
	Age					-.03
	Place of residence	0.5	/	7.84**	4, 583	.04
Sociodemographics	Religiosity					-.16**
Step 2	Social political ideology					.27**
	Economic political ideology					.12**
	Authoritarianism	0.22	0.17	20.48**	8, 579	-.20**
Political attitudes	Interest in politics					.15**
Step 3	TV RTS					.01
	TV PINK					-.05
	TV HAPPY					-.04
	TV PRVA					-.03
	TV N1					-.01
	TV NOVA S					.26**
	Web portal INFORMER	0.33	0.11	10.32**	27, 560	.07
	Web portal KURIR					-.0
	Web portal ALO					.04
	Web portal BLIC					.03
Partisan media exposure	Web portal MONDO					-.11**
	Web portal DANAS					.12**
	Web portal NOVA S					-.06

The same variables have less predictive power in explaining evaluations of national opposition parties and account for a quarter of the differences (25%). Sociodemographic factors such as gender, age, place of residence, and religiosity explain 14% of the variance. Social conservatism explains an additional 5%, while among media variables, frequent watching of the public broadcaster TV RTS stands out, along with less frequent watching of TV PINK. However, the media influence is weaker here and explains 6% of the variance in evaluations of national opposition parties.

Table 7: Hierarchical linear model predicting evaluations of national opposition parties

	Predictors	R2	R change	F	df	Beta
Step1	Gender					-.08*
	Age					-.07
	Place of residence	0.14	/	23.61**	4, 583	-.11**
Sociodemographics	Religiosity					.32**
Step 2	Social political ideology					-.20**
	Economic political ideology					.01
	Authoritarianism	0.19	0.5	16.90**	8, 579	.08
Political attitudes	Interest in politics					-.04

Step 3	TV RTS					.17**
	TV PINK					-.25**
	TV HAPPY					.05
	TV PRVA					.04
	TV N1					-.01
	TV NOVA S					.12
	Web portal INFORMER	0.25	0.6	6.91**	27,560	.02
	Web portal KURIR					.01
	Web portal ALO					.02
	Web portal BLIC					.04
	Web portal MONDO					.02
	Web portal DANAS					.02
Web portal NOVA S					-.08	

Media variables, specifically partisan media bias, most strongly shape positive evaluations of regime parties. The tested predictors account for up to 39% of the variance in evaluations of regime parties. Sociodemographic factors (age, place of residence, and religiosity) explain 9% of the variance, low political interest and higher authoritarianism add an additional 6%, while frequent viewing of TV PINK and less frequent viewing of TV Nova S, as well as following the Informer portal and TV Prva, explain an additional 23% of the variance in evaluating regime parties.

Table 8: Hierarchical linear model predicting evaluations of regime parties

	Predictors	R ²	R change	F	df	Beta
Step1	Gender					.05
	Age					.21**
	Place of residence	0.9	/	14.92**	4, 583	-.09*
Sociodemographics	Religiosity					.17**
Step 2	Social political ideology					.09
	Economic political ideology	0.16	0.13	13.40**	8, 579	-.04
Political attitudes	Authoritarianism					.26**
	Interest in politics					-.15**
Step 3	TV RTS					-.01
	TV PINK					.18**
	TV HAPPY					.06
	TV PRVA					.04
	TV N1					-.10
	TV NOVA S					-.13**
	Web portal INFORMER	0.39	0.23	13.25**	27, 560	.18**
	Web portal KURIR					-.04
	Web portal ALO					.03
	Web portal BLIC					-.01
	Web portal MONDO					.01
	Web portal DANAS					-.11*
Web portal NOVA S					.11	

Discussion

The first aim of this study was to determine how citizens mentally structure the broad and diverse range of political parties in Serbia, thus continuing a three-decade research tradition of identifying party cleavages in Serbia. The second aim was to identify key determinants of evaluations of political parties, namely, to ascertain which voter characteristics make them more or less likely to favor certain party blocks. In the previous study with the same goal (Jakšić & Kovačević, 2023), robust and well-known effects of sociodemographic characteristics and political attitudes were identified. However, above these effects, the powerful influence of exposure to media favoring different parties was quantified. Therefore, in this study special attention was paid to the influence of partisan media bias, including not only bias observed in television programs but also in online news portals.

It was found that over a two-year period (April 2022 – December 2023), the structure of perceptions of political parties in Serbia did not significantly change. Citizens continued to perceive political parties along three dimensions: civic opposition parties, national opposition parties, and regime-affiliated parties. These findings indicate continuity in terms of the main organizational principles in the perception of political parties (government-opposition), although public opinion is sensitive to differentiation within the party offer. Furthermore, the content of these dimensions remained robust. The civic opposition dimension continued to gather left-wing, left-of-center, and right-of-center parties, united by a common denominator of pro-European and democratic orientation. The coherence of this bloc may have been contributed to by the joint actions of the majority of parties from this dimension within the Serbia against Violence coalition. The Green Left Front (ZLF), Ecological Uprising, and Movement of Free Citizens (PSG) continue to be parties that most strongly represent this dimension, while saturations of right-of-center parties is slightly lower (SRCE, NPS, NS). The fact that citizens are sensitive to the ideological orientations of parties is evidenced by the significant saturations of right-of-center parties in the national opposition dimension as well. Citizens are sensitive to the programmatic shifts of parties, as unlike in the previous study where the People's Party (NS) was clearly classified as a civic opposition party, in this study it equally saturated both opposition dimensions, civic and national. The dimension of national opposition remained robust in composition and was saturated with eurosceptic right-wing parties (Dveri, Zavetnici, NDSS, and DJB). While in the previous electoral cycle, all parties from this dimension had similar levels of saturation, ahead of the recent elections, Dveri and Zavetnici had similar and very high levels of saturation, which can be attributed to the coalition under which they ran in the elections (National Gathering). NDSS had a lower saturation and was also significantly satu-

rating the civic opposition dimension. In this campaign, representatives of NDSS began to criticize the regime and its democratic deficits more sharply. Finally, there were no changes in the dimension of regime-affiliated parties, just as there were no changes in the exercise of power, and this dimension continued to be dominated by SNS, SPS, and SRS, as an extremely right-wing satellite of SNS.

Analysis of predictors of party perceptions from a set of socio-demographic characteristics and political attitudes has shown that different party blocs respond to very different group interests and political-psychological needs and preferences of citizens. These findings are robust in relation to a number of previous studies on predictors of voting behavior in Serbia, which roughly identified the existence of two 'voting blocks', one older, less educated, and of lower socio-economic status, and the other younger, better educated, and urban. Our findings depict a more complex picture (Todosijević & Pavlović, 2020). Gender is a decisive variable for evaluating opposition parties. While women tend to prefer civic opposition parties, national opposition parties have slightly more male sympathizers. Regime parties receive more positive evaluations from older individuals. This finding is consistent with the findings that these parties primarily target the demographic group of older people, who are also the most diligent voters (Todosijević & Pavlović, 2020). Individuals living in villages and smaller towns are more likely to positively evaluate national opposition parties and regime parties, possibly due to the lesser availability of opposition media or because of greater life pressures and unfavorable economic circumstances. Finally, the level of religiosity is decisive for party bloc preferences. More religious individuals prefer national opposition parties and the regime, while less religious individuals are more often sympathizers of civic opposition parties.

Numerous previous studies find a connection between party evaluations, political attitudes of citizens, and individual differences in the domain of political personality (Petrović, Todosijević, & Komar, 2019; Todosijević, 2023; Jakšić & Kovačević, 2023). Authoritarianism is more pronounced among supporters of regime parties, while supporters of civic opposition parties are characterized by anti-authoritarianism. Social conservatism is common among supporters of regime parties and national opposition, while those with socially liberal beliefs are closer to civic opposition parties. Additionally, among supporters of civic opposition, economic liberalism is more common, advocating for a free market and opposing state interventionism and redistribution of goods. Supporters of different party blocs also differ in their level of interest in politics. Supporters of civic opposition are more demanding and have a greater interest in politics, while supporters of the regime have lower interest in politics. This finding is stable in comparison to previous research (Jakšić i Kovačević, 2023).

However, media variables are the most powerful predictors of party bloc preferences. Exposure to media close to different party blocs,

i.e., partisan media bias, explains the largest percentage of differences among voters. In the case of regime parties, this percentage is almost 25%, meaning that a quarter of the reasons for sympathizing with regime parties lie in following biased media (TV PINK and web portal INFORMER). This effect is twice weaker among supporters of civic opposition (TV NOVA S and web portal DANAS), and even weaker among supporters of national opposition (TV RTS), but they still are strong predictors. Although all other known predictors of voting were controlled before measuring media influence, from these data it's not possible to distinguish the effect of selective exposure, where voters choose to follow media biased towards the parties they already support, or if it's a matter of media influence shaping preferences for political parties. It is suggested that future research should also control for party identification before analyzing media variables. However, even in reality, it's not possible to separate these two processes. Even in the case of selective exposure, following biased media can further strengthen party preferences. Also, regardless of this limitation, our data show that different party blocs draw their popularity from citizens to a drastically different extent through direct social influence via the media. This influence is exerted not only through television but also through online media. The fact that this influence is greatest among citizens who show less interest in politics is in line with the assumptions of the elaboration likelihood model, according to which the degree of interest in a particular issue determines the effectiveness of persuasion by arguments or through peripheral routes, such as media biases (Petty & Cacioppo, 1986).

The conclusions of this study are limited in three ways. Firstly, the study was conducted on a convenience sample. Secondly, the party US - The Voice of the People was not included in the scale of party evaluations, which proved to be a surprise in elections and won a significant number of votes. Additionally, the media landscape is becoming more versatile, so future studies of media influence in the domain of voting behavior could include a broader range of television channels (Insajder, Euro News, K1, Informer, Kurir, local television stations, etc.), portals, as well as find more sophisticated ways to measure the influence of social media.

References

- Bernhardt, L., Dewenter, R., & Thomas, T. (2023). Measuring partisan media bias in US newscasts from 2001 to 2012. *European Journal of Political Economy*, 78, 102360.
- Bernhardt D., Krasa S., & Polborn M. (2006). *Political Polarization and the Electoral Effects of Media Bias*. CESifo Working Paper No. 1789.
- Bruckmüller, S., & Methner, N. (2018). The "Big Two" in citizens' perceptions of politicians. In *Agency and communion in Social psychology* (pp. 154-166). Routledge.
- Branković, S. (1992a): Determinante političkog javnog mnjenja u Srbiji, u knjizi: Milić, V. (Ed.): *Rađanje javnog mnjenja i političkih stranaka*, Beograd, Institut za političke studije.

- Branković, S. (1992b): O paradoksalnosti izbornih rezultata, *Gledišta*, 1-6, 61-70.
- Brasher, H. (2009). The dynamic character of political party evaluations. *Party Politics*, 15(1), 69-92.
- Busch, K. B. (2016). Estimating parties' left-right positions: Determinants of voters' perceptions' proximity to party ideology. *Electoral studies*, 41, 159-178.
- Caprara, G. V., Vecchione, M., Schwartz, S. H., Schoen, H., Bain, P. G., Silvester, J., ... & Caprara, M. G. (2017). Basic values, ideological self-placement, and voting: A cross-cultural study. *Cross-Cultural Research*, 51(4), 388-411.
- D'Alessio D., Allen M. (2000). Media Bias in Presidential Elections: A Meta-Analysis. *Journal of Communication* 50(4), 133-156.
- Dejean, S., Lumeau, M., & Peltier, S. (2022). Partisan selective exposure in news consumption. *Information Economics and Policy*, 60, 100992.
- DellaVigna S., & Kaplan E. (2007). The Fox News Effect: Media Bias and Voting. *The Quarterly Journal of Economics*, 122(3), 1187-1234.
- Druckman J. N., & Parkin M. (2005). The Impact of Media Bias: How Editorial Slant Affects Voters, *The Journal of Politics* 67(4), 1030-1049.
- Eberl, J.M., Boomgaarden H. G., & Wagner M. (2017). One Bias Fits All? Three Types of Media Bias and Their Effects on Party Preferences. *Communication Research* 44(8), 1125-1148.
- Entman, R. M. (1989). How the media affect what people think: An information processing approach. *The journal of Politics*, 51(2), 347-370.
- Gerber A. S., Karlan D., & Bergan D. (2009). Does the Media Matter? A Field Experiment Measuring the Effect of Newspapers on Voting Behavior and Political Opinions. *American Economic Journal: Applied Economics*, 1(2), 35-52.
- Gorbaniuk, O., Kusak, K., Kogut, A., & Kustos, M. (2015). Dimensions of political party "personality" perception. *Journal of Political Marketing*, 14(1-2), 35-63.
- Harteveld, E., & Wagner, M. (2023). Does affective polarisation increase turnout? Evidence from Germany, The Netherlands and Spain. *West European Politics*, 46(4), 732-759.
- Huber, J., & Inglehart, R. (1995). Expert interpretations of party space and party locations in 42 societies. *Party politics*, 1(1), 73-111.
- Jackson, J. E. (1975). Issues, party choices, and presidential votes. *American Journal of Political Science*, 161-185.
- Jakšić, I., & Kovačević D. (2023). Struktura i prediktori stranačkih evaluacija za vreme izbora 2022. godine u Srbiji. *Politički život*, 23, 71-100.
- Mededović, J., & Petrović, B. D. (2013). Predictors of party evaluation in post-conflict society: The case of Serbia. *Psihologija*, 46(1), 27-43.
- Milivojević, B. (2022). Prediktori glasanja za Srpsku naprednu stranku. *Politički život*, 22, 37-49.
- Milošević, J. (1997). Osnovni pristupi u proučavanju izbornog ponašanja. *Psihologija*, 30(3), 279-294.
- Morris, D. S., & Morris, J. S. (2022). Partisan media exposure, polarization, and candidate evaluations in the 2016 general election. *Social science quarterly*, 103(5), 1101-1112.
- Vladislavljević, N. (2020). Media discourse and the quality of democracy in Serbia after Milošević. *Europe-Asia Studies*, 72(1), 8-32.

- Vegetti, F., & Širinić, D. (2019). Left-right categorization and perceptions of party ideologies. *Political Behavior*, 41(1), 257-280.
- Wagner, M., & Meyer, T. M. (2023). How do Voters Form Perceptions of Party Positions? *British Journal of Political Science*, 53(4), 1351-1362.
- Wagner, A., & Weßels, B. (2012). Parties and their Leaders. Does it matter how they match? The German General Elections 2009 in comparison. *Electoral studies*, 31(1), 72-82.
- Ward, D. G., & Tavits, M. (2019). How partisan affect shapes citizens' perception of the political world. *Electoral Studies*, 60, 102045.
- Petrović, B., & Mededović, J. (2017). Temporal changes in the evaluation of political parties: Does evaluation of political parties reflect attitudinal ideologies? *Primenjena psihologija*, 10(4), 499-520.
- Petrović, Z., Todosijević, B., & Komar, O. (2019). Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans. *Problems of Post-Communism*, 66(6), 1-16.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986). *The elaboration likelihood model of persuasion* (pp. 1-24). Springer New York.
- Ramírez-Dueñas J. M., & Vinuesa-Tejero M. L. (2021). How does selective exposure affect partisan polarisation? Media consumption on electoral campaigns. *The Journal of International Communication*, 27(3), 1-25.
- Shultziner, D., & Stukalin, Y. (2021). Distorting the news? The mechanisms of partisan media bias and its effects on news production. *Political Behavior*, 43(1), 201-222.
- Stroud, N. J. (2008). Media use and political predispositions: Revisiting the concept of selective exposure. *Political behavior*, 30, 341-366.
- Stroud N. J. (2010). Polarization and Partisan Selective Exposure. *Journal of Communication*, 60(3), 556-576.
- Todosijević, B. (2006). Politics in Serbia 1990-2002: A cleavage of world views. *Psihologija*, 39(2), 121-146.
- Todosijević. (2023). Individualna autoritarnost kao prediktor izbornih preferencija u Srbiji, od 1990. do 2022. godine. In M.J. Pantelić & G. Bašić (Eds.) *Demokratske promene u Srbiji: Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije* (pp. 135-160). Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom. Politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Institut društvenih nauka.

Reports:

- Serbia: Freedom in the World 2024 Country Report, Freedom House 2024, Annual report. Retrieved from: <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2024>, on April 23rd, 2024.
- Spasojević, D. (Ed.). (2021). *Podrivanje demokratije: procesi i institucije u Srbiji od 2010. do 2020. godine*. Crta.

Appendix 2. Descriptives of evaluations of individual parties depending on voting for different party blocs

	Civic opposition party voters		National opposition party voters		Regime party voters		Voters of US - Voice of the People	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Serbian Progressive Party (SNS)	1.24	0.63	1.39	0.70	3.70	1.26	1.63	1.07
Socialist Party of Serbia (SPS)	1.64	0.94	1.68	0.84	3.29	1.20	1.77	1.04
Serbian Movement Dveri (Dveri)	1.85	1.02	2.79	1.35	2.05	1.13	2.64	1.28
Party of Freedom and Justice (SPP)	2.97	1.23	2.64	1.08	2.07	1.16	2.23	1.07
Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici)	1.89	1.14	2.88	1.30	2.17	1.25	2.65	1.25
Serbia Center (SRCE)	2.90	1.19	2.71	1.02	2.09	1.06	2.43	0.98
People's Movement of Serbia (NPS)	2.87	1.13	2.86	1.00	2.19	1.12	2.32	0.97
Green-Left Front (ZLF)	3.40	1.19	2.43	1.12	2.20	1.24	2.35	1.11
People's Party (NS)	2.63	1.06	2.71	0.93	2.11	1.09	2.49	1.02
New Democratic Party of Serbia (NDSS)	2.63	1.08	3.70	1.09	2.19	1.10	2.84	1.03
Democratic Party (DS)	2.92	1.17	2.65	1.10	1.98	1.10	2.23	1.03
Movement of Free Citizens (PSG)	3.29	1.12	2.69	1.11	2.06	1.08	2.38	1.04
Serbian Radical Party (SRS)	1.42	0.77	1.82	1.02	2.58	1.24	1.77	1.11
Socialdemocratic Party of Serbia (SDS)	2.19	1.02	2.58	1.11	2.17	1.03	2.00	1.00
Ecological Uprising (Ekološki ustanak)	3.43	1.12	2.81	1.15	2.30	1.14	2.54	1.05
Enough is enough (DJB)	2.61	1.08	2.95	1.14	2.05	1.05	2.63	1.05

Appendix 3. Gender differences in political party evaluations

	Men		Women	
	M	SD	M	SD
Serbian Progressive Party (SNS)	1.90	1.26	1.91	1.25
Socialist Party of Serbia (SPS)	2.07	1.21	2.12	1.15
Serbian Movement Dveri (Dveri)	2.29	1.22	2.04	1.07
Party of Freedom and Justice (SPP)	2.54	1.22	2.60	1.16
Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici)	2.29	1.25	2.16	1.20
Serbia Center (SRCE)	2.48	1.11	2.61	1.14
People's Movement of Serbia (NPS)	2.52	1.13	2.66	1.09
Green-Left Front (ZLF)	2.61	1.27	2.87	1.27
People's Party (NS)	2.42	1.06	2.50	1.01
New Democratic Party of Serbia (NDSS)	2.69	1.20	2.62	1.13
Democratic Party (DS)	2.44	1.16	2.55	1.15
Movement of Free Citizens (PSG)	2.58	1.19	2.83	1.16
Serbian Radical Party (SRS)	1.82	1.06	1.90	1.06
Socialdemocratic Party of Serbia (SDS)	2.27	1.06	2.25	1.01
Ecological Uprising (Ekološki ustanak)	2.81	1.23	2.93	1.19
Enough is enough (DJB)	2.44	1.14	2.51	1.09

Appendix 4. Intercorrelations between political party evaluations, sociodemographic characteristics and political attitudes

	Age	Education	Residential area size	Standard of living	Religiosity	Social political ideology	Economic political ideology	Authoritarianism	Interest in politics
Serbian Progressive Party (SNS)	.29**	-.08*	-.12**	.08*	.17**	-.20**	-.19**	.35**	-.18**
Socialist Party of Serbia (SPS)	.20**	-.07	-.17**	.08*	.16**	-.23**	-.09*	.35**	-.23**
Serbian Movement Dveri (Dveri)	-.02	-.04	-.17**	.05	.28**	-.35**	.01	.25**	-.09*
Party of Freedom and Justice (SPP)	-.12**	.05	-.01	-.05	-.09*	.26**	.20**	-.25**	.10**
Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici)	-.05	-.06	-.20**	.05	.27**	-.32**	.01	.27**	-.13**
Serbia Center (SRCE)	-.05	.03	.00	-.02	-.03	.17**	.17**	-.17**	.07
People's Movement of Serbia (NPS)	-.12**	-.01	-.05	.01	.04	.10*	.10*	-.12**	.09*
Green-Left Front (ZLF)	-.13**	.05	.04	-.01	-.20**	.41**	.15**	-.46**	.16**
People's Party (NS)	-.10*	.03	-.04	.01	.09*	.03	.03	-.06	.06
New Democratic Party of Serbia (NDSS)	-.08*	.02	-.04	-.01	.18**	-.08*	-.03	.04	.04
Democratic Party (DS)	-.07*	.04	.01	-.06	-.05	.21**	.15**	-.18**	.08*
Movement of Free Citizens (PSG)	-.14**	.02	.05	-.02	-.17**	.33**	.17**	-.36**	.16**
Serbian Radical Party (SRS)	.04	-.04	-.14**	.017	.24**	-.27**	-.02	.32**	-.20**
Socialdemocratic Party of Serbia (SDS)	.01	-.02	-.07	.01	.07*	.08*	.04	-.03	-.04
Ecological Uprising (Ekološki ustanak)	-.07	-.01	.07	-.01	-.18**	.34**	.14**	-.37**	.18**
Enough is enough (DJB)	-.07*	.01	-.06	-.01	.12**	-.01	.10**	-.01	.01

Appendix 5. Intercorrelations between political party evaluations and media consumption (TV channels)

	RTS	Pink	NI	Prva	B92	Hepi	Nova S
Serbian Progressive Party (SNS)	.25**	.50**	-.37**	.27**	.24**	.42**	-.33**
Socialist Party of Serbia (SPS)	.32**	.41**	-.30**	.35**	.31**	.34**	-.30**
Serbian Movement Dveri (Dveri)	.14**	.08*	-.06	.18**	.14**	.15**	-.01
Party of Freedom and Justice (SPP)	-.12**	-.18**	.34**	-.04	-.03	-.13**	.35**
Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici)	.17**	.08*	-.13**	.20**	.17**	.16**	-.10**
Serbia Center (SRCE)	-.11*	-.16**	.28**	-.03	-.03	-.13**	.32**
People's Movement of Serbia (NPS)	-.01	-.11**	.20**	.03	.01	-.08*	.26**
Green-Left Front (ZLF)	-.22**	-.22**	.38**	-.14**	-.10**	-.19**	.37**
People's Party (NS)	-.04	-.14**	.17**	.03	.02	-.05	.24**
New Democratic Party of Serbia (NDSS)	.07	-.10**	.09*	.03	.07	-.05	.17**
Democratic Party (DS)	-.04	-.18**	.30**	-.03	-.03	-.12**	.31**
Movement of Free Citizens (PSG)	-.19**	-.23**	.40**	-.08*	-.05	-.16**	.40**
Serbian Radical Party (SRS)	.17**	.38**	-.26**	.28**	.29**	.38**	-.25**
Socialdemocratic Party of Serbia (SDS)	.06	.02	.10**	.08*	.09*	.07	.12**
Ecological Uprising (Ekološki ustanak)	-.12**	-.22**	.39**	-.09*	-.09*	-.18**	.38**
Enough is enough (DJB)	-.01	-.13**	.18**	.02	.05	-.04	.18**

Appendix 5. Intercorrelations between political party evaluations and media consumption (News portals)

	N1	Nova S	RTS	Blic	Kurir	Happy	Danas	Prva	Alo	Mondo	Informer
Serbian Progressive Party (SNS)	-.41**	-.32**	.17**	.22**	.27**	.33**	-.22**	.23**	.27**	.07*	.32**
Socialist Party of Serbia (SPS)	-.34**	-.29**	.21**	.23**	.27**	.30**	-.20**	.29**	.29**	.10**	.29**
Serbian Movement Dveri (Dveri)	-.13**	-.07*	.12**	.13**	.15**	.14**	-.05	.16**	.17**	.10**	.15**
Party of Freedom and Justice (SPP)	.33**	.30**	-.01	.01	.05	-.05	.26**	.05	.06	.03	.01
Serbian Party Oathkeepers (Zavetnici)	-.18**	-.14**	.16**	.16**	.19**	.14**	-.08*	.20**	.21**	.12**	.17**
Serbia Center (SRCE)	.28**	.24**	-.06	.08*	.01	-.08	.23**	-.01	.01	.01	.04
People's Movement of Serbia (NPS)	.21**	.24**	.04	.06	.05	-.05	.17**	.09*	.06	.02	.03
Green-Left Front (ZLF)	.42**	.33**	-.11**	-.06	-.08*	-.12**	.34**	-.06	-.02	-.06	-.05
People's Party (NS)	.12**	.15**	.01	.02	.06	-.00	.19**	.07	.06	.04	.06
New Democratic Party of Serbia (NDSS)	.05	.06	.01	.06	.07	-.03	.12**	.05	.04	.03	.02
Democratic Party (DS)	.29**	.25**	-.01	-.02	-.05	-.08*	.24**	-.01	-.01	-.03	-.03
Movement of Free Citizens (PSG)	.42**	.37**	-.10*	-.04	-.05	-.13**	.33**	-.03	-.01	-.04	-.02
Serbian Radical Party (SRS)	-.30**	-.27**	.17**	.14**	.28**	.24**	-.21**	.21**	.29**	.11**	.36**
Socialdemocratic Party of Serbia (SDS)	.03	.07	.03	.11**	.11**	.05	.07	.13**	.13**	.03	.12**
Ecological Uprising (Ekološki ustanak)	.40**	.35**	-.05	-.09*	-.14**	-.13**	.29**	-.03	-.06	-.10*	-.08*
Enough is enough (DJB)	.12**	.12**	-.02	-.01	.05	-.02	.07*	.06	.03	.02	.01

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.5

UDK 316.774:324(497.11)

Politički *outsourcing* mobilizacije birača: analiza uspešnosti akcija u „ProGlas” kampanji za izlazak na izbore za narodne poslanike 2023. godine

Sažetak

Rad analizira aktivnosti kampanje ProGlas, vođene od 7. novembra do 14. decembra 2023. godine, kao deo predizbornih aktivnosti u funkciji povećanja izlaznosti. ProGlas se posmatra u radu kao deo izborne socijalizacije glasača kroz „Izađi i glasaj” kampanju. Autor zastupa tezu da je uspešna izborna socijalizacija ona koja stvara naviku izlaska na izbore, posebno kod birača koji nemaju dovoljno izbornog iskustva (mlađe generacije). U radu se pokazuje da je usled ad hoc karaktera kampanje koju je ProGlas vodio, umesto motivacije za izlaznost, uspešnost vezana za partijsku identifikaciju i ideološke unifikacije. ProGlas kampanja je delimično omogućila socijalizovanje birača u pravcu racionalizacije glasanja, tako da glasovi jed-

[1] Kontakt adresa: bojan.vranic@fpn.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-5839-3781>

nog ideološkog pola („građanske opozicije”) ne propadnu pri glasanju za opcije koje nemaju stvarne izgleda za prelazak cenzusa.

Ključne reči

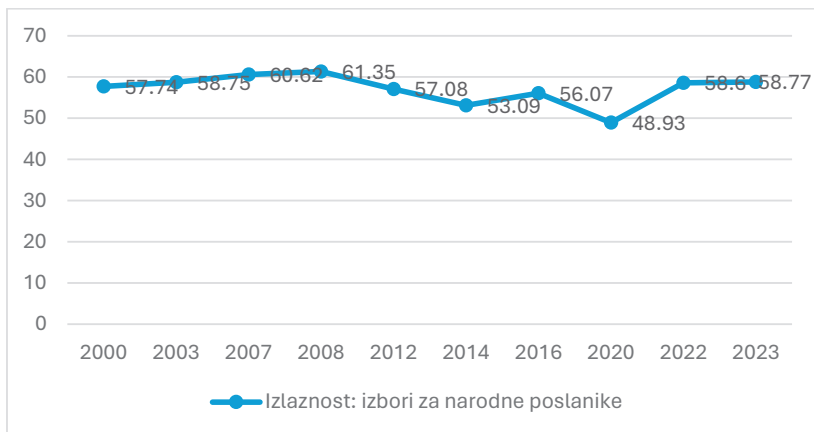

izborna socijalizacija, Proglas, izbori, izborna kampanja, motivacija.

1. Uvod

Nakon 5. oktobra 2000 godine, trendovi izlaznosti na parlamentarne izbore u Srbiji mogu se podeliti na dva perioda. Prvi period je do 2012. godine kada je prosečna izlaznost bila 59.1%. Posle 2012. godine, taj broj oscilira u zavisnosti od konteksta u kojem se izbori održavaju, sa najnižom izlaznošću 2014. godine (53.09%), i koja se stabilizuje nakon 2016. godine (s izuzetkom bojkota 2020) na prosečnoj vrednosti od 56.6% (Grafikon 1 za oba perioda). Izbori za narodne poslanike održani 17. decembra 2023. godine nisu pokazale bitno odstupanje od statistike za prethodnu deceniju. Iz ugla strukture partijskog sistema, verovatno najrelevantniji odgovor za problem fiksne izlaznosti je da je Srbija između 2000-2012. godine imala polarizovani partijski sistem, dok nakon 2012. godine ima sistem sa dominantnom partijom (Lončar, 2017). Pored toga, istraživanja pokazuju da „nestabilna opozicija koja se fragmentira i frakcioniše” (Jakšić i Kovačević, 2022: 76) takođe doprinosi demotivaciji makar dela birača inače apstiniraju. Standardne interpretacije korelacije između izlaznosti i partijskog sistema pokazuju da veća fragmentarnost partija (veća politička ponuda), neće značajnije izvesti nove birače (Blais, 2006; Kostatinova, 2003).

Grafikon 1. Izlaznost na izborima za narodne poslanike nakon demokratskih promena. Grafikon autorov na osnovi izvora RZS (<https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori>)

Jedna od strategija koju fragmentirana opozicija u sistemima s predominantnom partijom može da preduzme jeste organizacija tzv. GOTV (*Get Out the Vote*) kampanja, odnosno *Izađi i glasaj* kampanja. Iako je jedna od osnovnih funkcija političkih partija upravo da svojom ponudom motivišu birače da izađu na izbore, po pravilu je slučaj u Srbiji da se ta funkcija politički *outsource*-uje. Istraživanje koje su sproveli Pantić i Pavlović (2006: 77) pokazuje da je interesovanje za politiku najvažnija motivaciona komponenta za izlazak na izbore, a da je partijska orijentacija relevantna jedino ukoliko je pojedinac član/članica stranke. Drugim rečima, pretpostavka je da građani i građanke Srbije žele da budu informisani o politici, ali biraju vanpartijske kanale dobijanja racionalnih i vrednosnih inputa.

Paradoks političkog *outsourcing*-a je u tome što se koriste metode anti-politike da bi se građani i građanke motivisale na aktivnost koja je suštinski *politička*. Posledice paradoksa su da GOTV kampanje u Srbiji nemaju značajnijeg efekta na izbornu socijalizaciju birača, gde je ključni indikator razvijanje *navika* izlaska na izbore. Pre je slučaj da GOTV kampanje stvaraju trenutni efekat, koji se odmah nakon izbora gubi.

U radu, kroz analizu aktivnosti GOTV kampanje „ProGlas” koja se odvijala od 7. 11. do 14. 12. 2023. godine, ispitujem strategije koje su se kroz politički *outsourcing* koristile radi povećanja izlaznosti na izborima za narodne poslanike održane 17. 12. 2023. Činjenica je da i pored aktivne kampanje koja je vođena u 19 gradova u Srbiji, izlaznost je bila na istom nivou kao i 2022. godine. Teza koju ću zastupati jeste da je usled *ad hoc* karatera kampanje koju je ProGlas vodio, umesto motivacije za izlaznost, uspešnost je pre merljiva u funkciji partijske i ideološke *unifikacije*. ProGlas je omogućio da svi oni koji podržavaju „građansku opoziciju” zaista i izađu na izbore, kao i da njihov glas „ne propadne”.

2. Izborna socijalizacija: teorijske rasprave

Politička socijalizacija je skup procesa vaspitanja za dobrog građanina i građanku društva (Podunavac, 2008). Bilo da se proces vaspitanja građana posmatra kao onaj od ranog detinjstva (škola primarnosti) ili kao društveno epizodan (škola recentnosti) (Vranić, Vuković i Kecmanović, 2018), postoji teorijski konsenzus da je politička socijalizacija deo trajnog društvenog *identiteta* građana, koji formira bazu za dalju izgradnju stavova o različitim mikro i makro pitanjima društva. Međutim, kada govorimo o partijskoj identifikaciji kao sekundarnom agensu socijalizacije, pitanje trajnosti identiteta se shvata nešto uže: „Usled toga što vlade i ekonomska dobra nikad nisu trajna, afilijacija pojedinaca političkim partijama je podložna 'racionalnom ažuriranju'." (Neundorf i Smets, 2017). Otuda, „glasanje je navika“ (Cutts, Fieldhouse i John, 2009).

Teorijski okvir izborne socijalizacije preuzimam od Sirsa (Sears) koji razlikuje „simboličke“ od „nesimboličkih“ stavova (Alwin i Krosnick, 1991: 172). Simbolički stavovi su trajni stavovi koji ostaju urezani iz ranog detinjstva tokom celog života pojedinca, ali bez mnogo kognitivnog sadržaja, uz visok sadržaj vrednosnih i motivacionih elemenata. S druge strane, nesimbolički stavovi se razvijaju tokom odraslog doba, kroz izgradnju kognitivne dimenzije stava, pre svega sticanjem novih informacija. Toj razlici ćemo se detaljno vratiti u delu rada u kojem ćemo analizirati aktivnosti „ProGlasa“.

Inter-generacijski razvoj važan je za postavku glasanja kao navike. U velikoj studiji koju su sprovedli Alwin i Krosnik (Alwin i Krosnick, 1991), obuhvaćeni su izborni ciklusi između dva predsednička mandata u Sjedinjenim državama 1956-1960. i 1972-1972., kako bi se uočile generacijske promene u glasanju. Istraživanje je pratilo isti uzorak (1256 ispitanika u prvom talasu, i 1320 u drugom talasu), koji su bili iznova intervjuisani nakon svake izborne godine (Alwin i Krosnick, 1991: 174-5). Na ovom mestu ću prikazati samo sumarne rezultate. Očekivano, istraživanje je pokazalo da je stabilnost stavova kod mlađe generacije slabija, odnosno da što se ide dalje u starost to su političke orijentacije jasnije definisane. Istraživanje postaje interesantno onda kada se postavi pitanje partijske identifikacije (Alwin i Krosnick, 1991: 185-187). Naime rezultati ukazuju da vrednosne orijentacije tokom godina postaju stabilnije (odnos prema ideologiji, identitetima, itd.), dok se „usmereni“ stavovi prema partijama (u slučaju istraživanja: Demokrate i Republikanci) menjaju, pa čak i slabe kako se približava starost. Drugim rečima, starija populacija će pre izaći na izbore nego mlađa, ali je spremnija da promeni partiju, ukoliko je ponuda partije takva da ne odgovara vrednosnom (simboličkom) okviru politike koji je tokom vremena izgrađen. Kao zaključak, Alwin i Krosnik izvode: „Periodi kako mlađe tako i starije dobi su karakterisani visokom učestalošću velikih promena u društvenim odnosima, porodičnim odnosima, stambenom pitanju, i privatnom i poslovnom životu“ (Alwin i Kro-

snick, 1991: 188). Drugim rečima, u želji da odbrane svoje simboličke vrednosti, „lutajući glasači” suprotnih generacija mogu preko svojih trenutnih preferencija izazivati „političke zemljotrese” posebno u kontekstu u kojem čak i u starim demokratijama postoji trend pada izlaznosti birača (Jovanović, 2023: 17).

Otuda, navike izlaska na izbore možemo koncipirati kao dispozicije, tj. trajna verovanja da je naša dužnost da glasamo, ali takođe mogu se javiti i kao preferencije, koje se izjednačavaju sa samim činom izlaska na glasačke kutije. U eksperimentalnom istraživanju kroz simulaciju GOTV kampanje u Mančesteru, Kats, Fieldhaus i Džon (Cutts, Fieldhaus, i John, 2009), istraživali su u kojoj meri su preferencije ostaju stabilne tokom vremena, tako da se pretvore u dispozicije ka glasanju. Početna pretpostavka ide linijom da dispozicije ka glasanju postaju stabilnije s godinama (iskustvom koje se dobija izlaskom na izbore), ali da rane preferencije kod onih koji izlaze prvi put ili ređe, mogu ostati slabe: „Nakon što inicijalni interes oslabi, mnogi građani mogu da se vrate ka svojim dugoročnim obrascima ponašanja” (Cutts, Fieldhaus, i John, 2009: 252).

Eksperiment je sproveden kroz dva izborna ciklusa. Prvi je bio praćenjem opštih izbora 2005. godine, kada je selektovano 6900 birača i podeljeno u tri grupe: prva trećina je bila predmet GOTV kampanje „od vrata do vrata”, druga GOTV telefonske kampanje, dok je treća grupa bila kontrolna (Cutts, Fieldhaus, i John, 2009: 253). Drugi ciklus je bio eksperimentalno ponavljanje sa istim biračima tokom 2006. godine sa ciljem da se utvrdi koliko je prvobitna GOTV kampanja imala uspeha da stvori jake preferencije (Cutts, Fieldhaus, i John, 2009: 254). Rezultati iz 2005. godine su pokazali da su da je grupa „od vrata do vrata” uvećala svoju izlaznost u odnosu na kontrolnu grupu za 6.7%, dok je telefonska grupa uvećala za 7.3% (Cutts, Fieldhaus, i John, 2009: 254). Međutim, kampanja iz 2006. godine pokazala je da, iako je prirodno opao opšti interes da se ponovo glasa nakon samo godinu dana, od onih koji su izašli, porast od nekih 3% (i to samo u grupi „od vrata do vrata”) ne predstavlja relevantnu statističku vrednost na osnovu koje se može tvrditi da GOTV kampanje stvaraju dispozicije, tj. glasanje iz navike (Cutts, Fieldhaus, i John 2009: 255).

Dedukovano iz navednih istraživanja, teorijski okvir za analizu uspešnosti aktivnosti kampanje ProGlas postavljam u Tabeli 1. Cilj modela analize uspešnosti je da pruži deskriptivni uvid u domete kampanje ProGlas, i da objasni zašto je izlaznost ostala na statistički prosečnom nivou u godini koja je obilovala društvenim i političkim događajima koji su prema svim kriterijumima trebali da povećaju preferencije ka izlaznost.

Tabela 1. Model analize uspešnosti izborne socijalizacije

	Dispozicije	Preferencije
Simboličke politike		
Nesimboličke politike		

Model je dat dvodimenzionalno, polazeći od ideje da je izborna socijalizacija data kroz simboličke i nesimboličke politike. Hipoteza je da bi simboličke politike trebale da budu baza dispozicija, dok su nesimboličke baza preferencija. Budući da se model zasniva samo na deskriptivnoj analizi, cilj je da se dobije jasan pregled koji tip aktivnost je bio dominantan i na koji deo stava je bio usmeren (kognitivni, vrednosti, motivacioni). Model ne može meriti jačinu preferencija, niti je to ambicija mog istraživanja, već samo da li aktivnosti stvaraju naviku ka glasanju ili je cilj kampanja preferencijalni nivo u vidu naglašavanja političkih promena.

3. Analiza konteksta: (vrlo) kratak istorijat „Izađi i glasaj” kampanja u Srbiji nakon 2000. godine

Verovatno najuspešniju kampanju mobilizacije glasača u Srbiji sproveo je *Otpor* pred izbore 2000. godine. Kampanja je imala dve grane (Nikolayenko, 2012: 146-7). Prva je s poznatim sloganom „Gotov je!”, koja je imala za cilja da mobiliše partijske prvake da učestvuju u visokorizičnim akcijama, koje su uglavnom bile javne. Drugi deo kampanje („Izlaz 2000”) bio je usmeren na šire glasače i civilno društvo, s porukom „Vreme je!”, koja je po svojoj otvorenosti bila manje usmerena, ali šira u funkciji unifikacije. Kampanja „Vreme je!” bila je zamišljena kao niz alternativnih kulturnih manifestacija, pre svega rok koncerata, koje su privlačile i apolitičnu publiku, gde se otvarao politički *ad hoc* prostor u kome je bilo moguće poslati mobilizatorske poruke. Odluka da se targetiraju mladi nije bila slučajna. Mladi su na izborima 2000. predstavljali značajnu bazu glasova, jer je u birački spisak bilo upisano oko 400 hiljada više mladih nego 1996. godine, dok je „biračko telo istovremeno smanjeno za oko 380 hiljada starih birača, koji su u međuvremenu umrli.” (Gojgić i Vučković, 2000).

Paralelno sa glavnim tokom GOTV kampanje „Otpora”, postojale su i druge intersekcionalne kampanje koje je vodio civilni sektor i koje su bile usmerene motivisanju tradicionalno manje reprezentovanih grupa. Feministički pokret u Srbiji je posebno bio aktivan u mobilizaciji ženskih glasača da izađu na izbore i glasaju protiv Slobodana Miloševića. Već 1999. godine, feministička inicijativa *Glas razlike*, krenula je kampanju po Srbiji, i do 2000. godine imala oko 650 aktivistkinja „svuda po Srbiji koje su učestvovala u *Izađi i glasaj (Go and vote)* kampanji, koja je išla od vrata do vrata da bi mobilisala ženske glasove.” (McLeod, 2016: 76).

Naredna GOTV kampanja, koja se takođe pokazala uspešnom je organizovao Centar modernih veština (CMV) 2004. godine, s ciljem mobilizacije birača za predsednika Srbije, nakon dva neuspešna pokušaja izbora 2002 i 2003. godine. Sama kampanja je uspela da podigne izlaznost za oko 10% već u prvom krugu izbora sa 38,8% na 47,76% koliko je bilo na decembarskim izborima 2003. godine (RZS, 2003; RZS, 2004). Strategija CMV na izborima 2004. godine oslanjala se na angažovanju javnih ličnosti iz sfera sporta, umerenosti, itd. da daju motivacione poruke zašto treba izaći na izbore. Kasnije, za izbore 2012. godine, CMV menja strategiju i od tada GOTV kampanje u Srbiji se oslanjaju na povezivanju stranaka sa civilnim sektorom i razmeni ideja i istraživanja (CMV, 2011). Drugim rečima, karakter GOTV kampanja se menja u smeru profesionalizacije i projektnog planiranja.

Nakon 2012. godine, dolazi do značajnog pada izlaznosti, budući da su partije personalizovale kampanju 2014. godine, stavljajući u prvi plan vrednosnu i emotivnu dimenziju stavova, potiskujući „racionalnu motivaciju birača” (Atlagić, 2014: 35). Čak je i sama SNS pokrenula svoju partijsku GOTV kampanju 2014. godine. Aleksandar Vučić, predsednik SNS poziva građane u promotivnim spotu, koristeći termine poput „dužnost”, „snaga” „partneri”, uz završnu poruku: „I zato, bez obzira na to koga podržavate, glasajte! Glasajte za budućnost u koju verujete!” (SNS, 2014). Poruka koju je SNS slao je usmerena na motivisanje starije generacije da izađe na izbore, budući da su navedi pojmovi vezani za vrednosti poput stabilnost, što je klaster preferencija manje blizak mlađoj generaciji. S druge strane, ciljna populacija za opoziciju nastavljaju da budu mladi i umrežavanje s civilnim organizacijama. Kao primer možemo navesti GOTV kampanju iz 2017. godine koju je pokrenula studentska organizacije FEJS iz Novog Sada (ogranak Foruma studenata novinarstva Evrope u Srbiji) tokom izbora za predsednika Republike Srbije (Glišić 2017).

Ukoliko uporedimo GOTV kampanje vladajuće stranke i (pro)opozicionih organizacija, jasno je da je SNS koristio neposredno resurse koje ima na raspolaganju da bi mobilisao birače da izađu na izbore, dok je opozicija te resurse izmestila, odnosno *outsourc*-ovala. I time se dolazi do inicijative „ProGlasa” koji je u periodu izborne kampanje 2023. godine vodio neku vrstu hibridnih GOTV aktivnosti: iako su resursi za mobilizaciji bili *outsourc*-ovani, postojala je tesna saradnja između ProGlas i opozicionih partija.

4. Deskriptivna analiza aktivnosti ProGlasa

Inicijativa „ProGlas” predstavljena je 07. novembra 2023. godine, od strane 14 inicijalnih potpisnika, iz oblasti nauke, pravosuđa, medija i kulture. ProGlas je inicijativa koja je proistekla iz osećaja lične odgovornosti istaknutih pojedinaca da pokrenu opšte vrednosno pitanje „kakvi smo to ljudi ako sklanjaću pogled čutke svedočimo eksploziji kriminala, neprav-

de i nasilja”, s ciljem motivacije „da izvade ljude iz njihova četiri zida” (ProGlas, 2023b). ProGlas spada u ono što literatura naziva inicijativama neformalnog predstavljanja građana, bez kandidovanja na izborima, odnosno o organizovanoj grupi koja se identifikuje sa drugim građanima a da između njih nema „institucionalnih pravila poput izbornih i stranačkih sistema” (Lončar, 2023: 167).

Inicijativa ima četiri osnovna cilja i to: obnova i izgradnja demokratskih institucija u Srbiji, sloboda govora, borba protiv političke oligarhije, transparentnost i odgovornost kao političke vrednosti (ProGlas, 2023 a). Kao prvu simboličku akciju, ProGlas je pozvao na potpisivanje podrške navedenim ciljevima, i koju je za kratko vreme (7 dana) potpisalo 91200 građana i građanki Srbije (Nedeljnik, 2023). Dalje akcije ticale su se medijskih nastupa i najvažnije, organizacija tribina i razgovora sa građanima i građankama u 18 gradova Srbije tokom 37 dana kampanje.

Pre nego što uradim deskriptivnu analizu aktivnosti, postaviću „ProGlas” u kontekst izbornih rezultata. Ako se uporedi izlaznost na republičke izbore tokom 2022. i 2023. godine, skoro da nema odstupanja: na prvim je izlaznost bila 58.6%, dok je na drugim bila 58.77% (Grafikon 1). Iako GOTV kampanja nije podigla izlaznost statistički značajnije, uspeh se može meriti činjenicom da su građani i građanke ostali podjednako motivisani da izađu na izbore iako su prethodni bili 18 meseci. Opozicione partije koje su se profilisale kao najveća politička konkurencija SNS su tokom 2022. godine bile okupljene oko Stranke slobode i pravde (SSP), Ne davimo Beograd (kasnije: ZLF) i Novog DSS (NADA). Zbirno, ove tri opcije su osvojile 904286 glasova na izborima 2022. godine (RZS, 2022). Međutim, na izborima 2023. godine, stranke i pokreti okupljeni oko SSP i ZLF izlaze na jednoj listi „Srbija protiv nasilja” i zbirno, sa koalicijom NADA, osvajaju ukupno 1093881 glasova, odnosno 189595 glasova više nego 2022. godine. Taj broj statistički zanemarljivo odstupa od broja potpisnika ProGlasa evidentiranim 14. decembra (177000) (grafikon 2). Kao relevantnu pretpostavku onda, moramo uzeti da je domet ProGlasa bio u održavanju postojeće motivacije, ali važnije od toga, u ideološkoj i partijskoj unifikaciji i identifikaciji.

4.1. Metodološki okvir

Analiza će obuhvatiti 19 aktivnosti „ProGlasa” koje su se odigrale od 7. novembra do 14. decembra 2023. godine. Aktivnosti koje se prate u analizi su koncentrisane na tribine i direktne razgovore s građanima, odnosno, poruke koje su govornici i govornice slali. S izuzetkom prvog događaja koji je bio inicijalna konferencija za štampu ProGlasa u Beogradu 7. 11. 2023. (Medija Centar), ostalo su bile tribine i protesni skupovi i to u gradovima i mestima: Zrenjanin, Pančevo, Gornji Milanovac, Novi Sad, Sremska Mitrovica, Požega, Valjevo, Kragujevac, Leskovac, Vranje, Kosovska Mitrovica, Zaječar, Kruševac, Loznica, Niš, Šabac, Kikinda. Kao

sekundarne izvore provere, koriste se medijska izveštavanja o tribinama. Cilj analize je dvostruk: (1) da prati zastupljenost 4 cilja koje je ProGlas postavio (obnova i izgradnja demokratskih institucija u Srbiji, sloboda govora, borba protiv političke oligarhije, transparentnost i odgovornost kao političke vrednosti) i (2) da utvrdi da li je aktivnost bila usmerena na stvaranje dispozicije (trajno navika izlaska na izbore) ili preferencije (izlazak na izbore 17. decembra).

4.2. Analiza događaja prema postavljenim ciljevima

Analiza koju sam izvršio na osnovu ključnih poruka koje su slali govornici i govornice na tribinama i protestima „ProGlasa” u periodu od 7. novembra do 14. decembra 2023. godine, sumarno je data u tabeli 2. Napominjem da nijedna tribina nije bila posvećena samo jednom cilju, već da su teme bile izmešane, ali nikada ravnomerno, niti uvek zastupljeno. Iz tabele 2 vidimo da je su ciljevi *slobode govora* (koja je bila artikulisana kao sloboda medija i sloboda okupljanja), kao i *borba protiv političke oligarhije* (koja je bila artikulisana kao borba protiv ekonomski korumpirane vlasti i kupovine birača) dominirale na tribinama (10 i 11 tribina). Najmanje je rađeno na prvom cilju (7 tribina), koji je najviše bio artikulisan kao izgradnja efikasnog pravnog sistema koji bi mogao da kontroliše i prevenira krađu na izborima, a tek nešto više na četvrtom cilju (9 tribina), koji je bio artikulisan kao poziv građanima i građankama da odbace emociju straha i preuzmu odgovornost u svoje ruke – što se svodilo na direktne pozivne na glasanje. Pogledajmo distribuciju ciljeva detaljnije.

Tabela 2. Distribucija tema po ciljevima na tribinama „ProGlasa”.
Tabela autorova, izvor izveden iz <https://proglas.co.rs>

Ciljevi	Tribine
Obnova i izgradnja demokratskih institucija u Srbiji (Kognitivna dimenzija stava)	7. 11., 13. 11., 15. 11., 25. 11., 3. 12., 8. 12., 10. 12.
Sloboda govora (Vrednosna dimenzija stava)	7. 11., 15. 11., 17. 11., 20. 11., 27. 11., 2. 12., 4. 12., 8. 12., 10. 12., 14. 12.
Borba protiv političke oligarhije (Kognitivna i vrednosna dimenzija stava)	7. 11., 13. 11., 15. 11., 20. 11., 23. 11., 27. 11., 2. 12., 7. 12., 8. 12., 11. 12., 14. 12.
Odgovornost (Motivaciona dimenzija stava)	7. 11., 13. 11., 17. 11., 20. 11., 23. 11., 25. 11., 27. 11., 2. 12., 14. 12.

Obnova i izgradnja demokratskih institucija u Srbiji. Funkcija prvog cilja je davanje informacija, zakonskih predloga i praktičnih politika građanima i građankama kako bi se vratilo narušeno poverenje u demokratske institucije i procedure. Ako se pogleda sadržaj tribina, izbor govornika je bio da ukazuju na sistemske nepravde oko krađe glasova. Tako, na tribini u Pančevu, javne tužiteljke Bojana Savović i Milena Božović, go-

vorile su o reformama tužilaštva i borbama unutar postojećih struktura pravosuđa u prevenciji krađe glasova. Profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Miodrag Jovanović, na tribinama u Požegi i Nišu, govorio je o potrebi reforme pravosuđa, pravnoj kulturi poštovanja zakona, i donošenja Zakona o poreklu imovine, kao pravnom mehanizmu da se ostvari treći cilj borbe protiv političke oligarhije. Jedini izuzetak je tribina u Kosovskoj Mitrovici gde je ukazano na defetizam mladih i građana srednje dobi a u vezi sa komplikovanim procedurama glasanja na KIM, te je ovo bila jedna od retkih tribina koja je dominantno bila posvećena izgradnji demokratskih institucija koje mogu garantovati ostvarivanje izbornog prava.

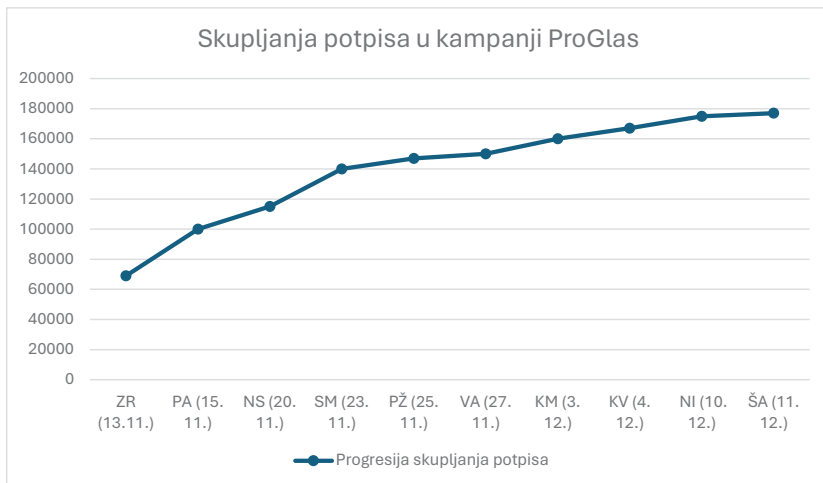
Sloboda govora. Artikulisana najpre kao borba protiv cenzure i za slobodu medija, tema slobode govora se apostrofirala na preko 50% tribina. Ono što je karakteristično jeste da sloboda govora i sloboda okupljanja postaju dominantna tema ProGlasa nakon tribine u Kragujevcu (29. 11.), kada su organizatori bili prinuđeni da održe tribinu na otvorenom. Problemi sa iznajmljivanjem prostora počeli su u Somboru 21. 11. 2023., kada je prema navodima organizatora, bilo nemoguće naći bilo kakav prostor (Danas, 2023). Tribine na otvorenom su se još održale u Vranju, Šapcu, Kikindi i Loznici, odnosno oko četvrtine svih tribina nije bilo moguće održati usled tihe zabrane okupljanja. Takođe, sa otežavanjem okupljanja, poklopilo se i činjenica da Radio televizija Srbije nije izveštavala o ProGlasu ni u jednoj svojoj emisiji (Medija Centar, 2023).

Borba protiv političke oligarhije. Najzastupljenija tema na tribinama „ProGlasa“ imala je dve faze. Prva faza počinje s inicijalnom konferencijom za štampu i poklapa se s aktivnom zabranom okupljanja u zatvorenom prostoru (nakon 29. novembra). Karakteristika prve faze je jedna vrsta „umivene“ kritike vladajućih elita, gde se ukazuje implicitno na političku korupciju, više kroz povezivanje s prvim ciljem. O borbi protiv oligarhije više pričaju gosti tribine, nego sami inicijatori. Tako Pavle Cicvarić („Studenti protiv nasilja“) i Vuk Cvetković (Udruženje srednjoškolaca „I mi se pitamo“) otvoreno šalju poruke da se mladi mogu mobilisati u borbi protiv političke oligarhije („građani nisu pasivna masa kojom može da se manipuliše i upravlja“, „kao vršnjaci, koji su osetili građansku dužnost da motivišu druge vršnjake... da sagledaju sistem u kom žive... da pogledaju u kakvu školu idu“) (ProGlas, 2023 c).

Međutim, nakon tribine u Kragujevcu, 29. novembra, tribine i protesti postaju redovni poligoni za kritiku vladajućih elita. Tako Dragan Bjeogrlić u Šapcu (11. 12.), govori o vladajućoj eliti koristeći se negativnim terminima: „naši vlastodršci, osim što su bahati, primitivni, skloni korupciji...“. Biljana Stepanović na tribinama u Kraljevu i Kikindi naglašava nejednakost i siromaštvo koje su vladajuće elite proizvele u poslednjoj deceniji, povezujući to sa dostojanstvom i borbom protiv kupovine glasova: „...da vas trpa u autobuse i da vam daje 2000 dinara i sendvič.“ Kao što se može videti na grafikonu 2, zaoštavanje retorike donelo je usporavanje preferencijalne nesimboličke mobilizacije, pa je broj potpisa počeo da usporava, tako da je u periodu 27. 11. do 14. 12. sakupljeno tek 20000

potpisa (u odnosu na do tada sakupljenih 150000). To se može tumačiti tranzicijom od anti-političke kampanje (poruke od 7. novembar – „Ljudi okupljeni oko proglasa pokušavaju da izvade ljude iz njihova četiri zida“; „Zato smatram da je naša dužnost i obaveza da ohrabrimo i podstaknemo sve građane, a posebno mlade ljude čija je budućnost u ovoj zemlji da se uključe i veruju u snagu izbornog procesa.”) ka političkoj kampanji koja je jasno bila usmerena protiv Srpske napredne stranke nakon 29. novembra. S druge strane, budući da nije bilo povučenih potpisa, može se argumentovati i da je borbenost učvrstila one koji su već mobilizovani. Zahvaljujući dominaciji trećeg cilja, kampanja se iz GOTV pretvorila u identifikacijsku i unifikacijsku kampanju.

Grafikon 2. Progresija skupljanja potpisa za ProGlas.
Grafikon autorov, izvor izveden iz <https://proglas.co.rs>

Odgovornost. Da je prethodni zaključak plauzibilan, pokazuje nam četvrti cilj, koji je bio artikulisan kao „Izađi i glasaj” kampanja, koji je bio tematski zastupljen na tek oko polovine tribina. Zanimljiva strategija koju je „ProGlas” imao u prvoj polovni kampanje je bilo međusektorsko povezivanje. Prvi gosti tribina „ProGlasa” su bili predstavnici mladih, i to generacije koje će prvi put glasati 2023. godine, kroz udruženje „I mi se pitamo”. Pored toga, „ProGlas” se povezao sa neformalnom grupom „Studenti protiv nasilja”, koja je imala niz političkih aktivnosti tokom kampanje glanve opozicione liste „Srbija protiv nasilja”. Da su mladi osnovna ciljna grupa ProGlasa bilo je jasno već iz inicijalnog obraćanja 7. novembra, kada je bivša rektorka Beogradskog univerziteta, Ivanka Popović pozvala mlade da energiju koju ulažu u borbu za studentski standard pretoče u borbu za fer i poštene izbore. Na tribini u Gornjem Milanovcu (17. 11.), srednjoškolka Doroteja Vasić je bila jedna od govornika.

nica, čime je „ProGlas” pokazao da aktivno radi na izbornoj socijalizaciji mladih.

Pored mladih, međusektorska saradnja je najbolje ostvarena sa civilnim društvom (npr. Građanskim inicijativama), dok je postojao pokušaj povezivanja sa tada aktuelnim protestima poljoprivrednika. Tako je na tribini u Novom Sadu, incident u Banvaništu (Portal 021, 2023) kada su funkcioneri SNS blokirali kuću jednog poljoprivrednika koji je učestvovao u organizaciji protesta, bio jedan od glavnih tema. Na istoj tribini, profesorka Marijana Pajvančić je kandidovala temu mobilizacije ženskih glasača, ali se taj segment nije vidljivo pojavljivao na tribinama. Konačno, na decembarskim tribinama, dominantna tema je bila oslobađanje straha. Tu je pozivanje na mobilizaciju dobilo političku dimenziju u smislu što je predmet straha bila vladajuća stranka (SNS).

5. Diskusija i zaključna razmatranja

Ostaje da dobijene rezultate deskriptivne analize aktivnosti ukrstim sa teorijskim okvirom simboličkih i nesimboličkih politika. U Tabeli 3, date su sumirane akcije ili pozivi na akcije (simbolički ili nesimbolički), raspoređenih tako da su usmereni na dispozicione i preferencijalne podloge stavova.

Sumarni rezultati pokazuju da je najviše aktivnosti bilo usmereno ka nesimboličkim politikama koje ciljaju preferencije birača da izađu na izbore 17. decembra 2023. godine. To će reći da je kampanja „ProGlasa” bila usmerena ka stvaranju atmosfere visoke važnosti izlaska na izbore baš 17. decembra. Posledica takve kampanje je stvaranje očekivanja kod novo-mobilisanih građana i građanki, posebno onih koji nemaju izbornog iskustva (mladi), da se radi o prelomnoj političkoj tački koja će promeniti značajno kurs kojim Srbija ide. Kada se to ukrsti sa dominacijom trećeg cilja (protiv političke oligarhije), sklapa se slika da je kampanja bila usmerena na povećanu izlaznost koja će smanjiti dominaciju Srpske napredne stranke.

Takve kampanje nisu nelegitimne. U pregedu kratke istorije GOTV kampanja, pokazao sam da je *Otpor* imao sličnu kampanju („Gotov je!”) u borbi protiv Slobodana Miloševića. Razlika je, međutim, što je ta kampanja bila usmerena na mobilizaciju partijskih „partizana”, ili onih koji su spremni da rizikuju svoju bezbednost i slobodu da bi javno vršili stranačke aktivnosti (npr. od vrata do vrata, plakati, leci, itd.). Ono što je ProGlasu nedostajalo jeste kampanja slična kampanji „Vreme je!”, koja je kroz niz manifestacija alternativnim načinima dolazila do (mladih) glasača. ProGlas je imao tu vrstu kampanje u prvoj polovini akcija (u manjem obimu i za uži krug ljudi), ali nakon što je SNS zaoštrila kontrolu slobode okupljanja, politizacija kampanje je sprečila dalji porast mobilizacije i otuđila birače koji su možda bili privučeni idejom građanskog umreža-

vanja. Otuda, izlaznost je ostala na nekom prosečnom nivou, ali i to je uspeh, kada se uzme u obzir učestalost izbora (tri ciklusa za 4 godine).

Tabela 3. Usmerenost politika ProGlasa ka stavovima građana o izlasku na izbore.
Tabela autorova, izvor izveden iz <https://proglas.co.rs>

	Dispozicije	Preferencije
Simboličke politike	<ul style="list-style-type: none"> - 7.11. pozivanje na savest, hrabrost, vraćanje demokratiji - 17. 11. uključivanje udruženja srednjoškolaca - 20. 11. istorijska uloga ženskog glasa u promenama 	<ul style="list-style-type: none"> - 15. 11. izgradnja poštenog pravosudnog sistema - 17. 11. povezivanje lokalnih problema mladih sa glasanjem kao globalnim problemom
Nesimboličke politike	<ul style="list-style-type: none"> - 7. 11. apel mladima (studentima) da se uključe u politiku - 15. 11. borba protiv cenzure i sloboda govora - 23. 11. poziv mladima u borbi protiv političke oligarhije - 27. 11. davanje primera hrabrih pojedinaca u lokalnim sredinama - 3. 12. rešenja za glasanje u post-konfliktnim područjima - 4. 12. borba za medijski prostor za opozicione politike - 14. 12. mobilizacija protiv političke korupcije (kupovina glasova) 	<ul style="list-style-type: none"> - 13. 11. poziv za građanski aktivizam (podela flajera); akcentovanje lokalnih problema. - 17. 11. poziv srednjoškolcima da izađu na izbore - 20. 11. poziv ženama da izađu na izbore - 20. 11. povezivanje sa protestima poljoprivrednika - 25. 11. poziv građanima da prijavljuju izborne nepravilnosti - 2. 12. poziv građanima da ne učestvuju u kampanji SNS usled straha od gubitka posla - 7. 12. mobilizacija na osnovu ekonomskih nepravdi i siromaštva - 8. 12. mobilizacija penzionera po osnovu tranzicione (fiskalne) nepravde

Kao najveći uspeh ProGlasaove kampanje može se uzeti to što je unificirao birače građanske orijentacije. Ako se pogledaju simboličke aktivnosti (i dispozitivne i preferencijalne), podsećanje na to da je Srbija bila na putu da postane konsolidovana demokratija, izgradnja svesti kod mladih, nedovoljna ali ipak adresirana istorija ženske mobilizacije glasova, kao i obrazovanje za pravnu kulturu, jesu elementi koji dugoročno grade naviku da se demokratija brani na izborima. Koliko je sama GOTV kampanja ProGlasa imala dugoročnog efekta, može se proveriti već na lokalnim izborima zakazanim za leto 2024. godine.

Reference

- Alwin, Duane F., Krosnick, Jon A. Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span: *American Journal of Sociology* 97, no. 1 (1991), pp. 169-95.
- Atlagić, Siniša, Kampanja pred vanredne parlamentarne izbore u Srbiji 2014: Teme u funkciji promocije lidera: *Politički život*, br 11 (septembar 2014), str. 29 – 36.
- Blais, Andre, What Affects Voter Turnout?: *Annual Review of Political Science*, Vol. 9 (2006), 111 – 125.
- Centar modernih veština (CMV) (2011). „G.O.V.T iliti izadi i glasaj”. <https://cmv.org.rs/blog/javno-zagovaranje-blog/g-o-t-v---iliti-izadi-i-glasaj/> (datum posete: 22. april 2024.)
- Cutts, David, Fieldhouse, Edward, John, Peter. Is Voting Habit Forming? The Longitudinal Impact of a GOTV Campaign in the UK: *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 19:3 (2009), pp. 251-263.
- Danas, 2023, „'ProGlas' niko ne želi da iznajmi prostor za održavanje tribina: U Somboru svi objekti zauzeti, čak i kafane.” <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/proglasu-niko-nece-da-iznajmi-prostor/> (datum posete: 22. april 2024.).
- Glišić, Andrijana, 2017, „Studenti: Izadi i glasaj”. RTV, https://rtv.rs/sr_lat/predsednicki-izbori-2017/studenti-izadi-i-glasaj_811031.html (datum posete: 22. april 2024.).
- Gojgić, Ljubica, Vučković, Ana, 2000, „Izadi i glasaj”. NIN, <https://www.nin.rs/2000-03/30/12117.html> (datum posete: 22. 4. 2024.).
- Jakšić, Ivana, Kovačević, Despot, Struktura i predikatori stranačkih evaluacija na parlamentarnim izborima 2022. godine u Srbiji: *Politički život*, br. 23 (Dec. 2022), str. 71 -100.
- Jovanović, Milan. (2023). *Slobodni i poštteni izbori*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kostadinova, Tatiana, Voter turnout dynamics in post-Communist Europe: *European Journal for Political Research*. 42(6) (Oct. 2003), pp. 741-59
- Lončar, Jelena, (2017), „Stanje demokratije u Srbiji kroz prizmu izborne kampanje 2016. godine”, u: *Stranke i javne politike: Izbori u Srbiji 2016. godine*. Beograd: KAS i FPN.
- Lončar, Jelena (2023). *Performans političkog predstavljanja*. Beograd: FPN.
- McLeod, Laura, (2016). *Gender and Security Discourse: Personal-Political Imaginations and Feminism in 'post-conflict' Serbia*. London: Routledge.
- Medija Centar, 2023, „Popović: U pretraživaču RTS pojam 'Proglas' ne postoji – to vam govori koliko se vlast plaši”, <https://mc.rs/popovic-u-pretrazivacu-rts-pojam-proglas--ne-postoji---to-vam-govori-koliko-se-vlast-plasi/za-medije/detaljno/6494> (datum posete: 22. april 2024).
- Nedeljnik, 2023, „Inicijativu 'ProGlas' potpisalo 91.200 građana”, <https://www.nedeljnik.rs/inicijativu-proglas-potpisalo-91-200-gradjana/>,(datum posete: 22. april 2024).
- Nikolayenko, Olena. Origins of the movement's strategy: The case of the Serbian youth movement Otpor: *International Political Science Review*, 34(2), (2013), pp. 140-158.
- Neundorf, Anja, Smets, Kaat. (2017). Political Socialization and the Making of Citizens. 10.1093/oxfordhb/9780199935307.013.98.
- Pantić, Dragomir, Pavlović, Zoran, (2006). „Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji”, u *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: FES i IDN.

- Podunavac, Milan, (2008). *Politička kultura i politički odnosi*. Beograd: Čigoja.
- Portal 021, 2023, „VIDEO: Grupa predvođena funkcionerom SNS-a blokirala kuću poljoprivrednika, okupili se meštani”, <https://www.021.rs/story/Info/Vojvodina/358347/VIDEO-Grupa-predvodjena-funkcionerom-SNS-a-kolima-blokirala-kucu-poljoprivrednika-u-Bavanistu.html> (datum posete: 22. april 2024).
- ProGlas, 2023 a, „Ciljevi ProGlasa”, <https://proglas.co.rs/ciljevi/> (datum posete: 22. april 2024).
- ProGlas, 2023 b, „Predstavljen ProGlas”, <https://proglas.co.rs/2023/11/11/predstavljen-proglas-javne-licnosti-pozivaju-gradane-da-izadu-iz-svoja-cetiri-zida-i-zverinjaka-od-drzave-ucescem-na-izborima/> (datum posete: 22. april 2024).
- ProGlas, 2023 b, „ProGlas u Sremskoj Mitrovici: Što više glasova na izborima, to je manja mogućnost za manipulaciju” <https://proglas.co.rs/2023/11/23/proglas-u-sremskoj-mitrovici-sto-vise-glasova-na-izborima-to-je-manja-mogucnost-za-manipulaciju/> (datum posete: 22. april 2024).
- Republički zavod za statistiku (RSZ) (2000-2024). *Publikacije*. <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori> (datum posete: 22. april 2024.)
- Srpska napredna stranka (SNS). „Izađi i glasaj” <https://cacak.sns.org/rs/lat/video/iza-di-i-glasaj> (datum posete: 22. april 2024.).
- Vranić, Bojan, Vuković, Đorđe, Kecmanović, Nenad, (2018). *Kulturna uporišta politike*. Beograd: Čigoja štampa.

Outsourcing political mobilization of voters: the analysis of outcomes of actions conducted in the ProGlas campaign for voter turnout for 2023 parliamentary elections

Abstract

The paper analyzes the activities of the ProGlas campaign, conducted from November 7 to December 14, 2023, as part of pre-election efforts to increase voter turnout. ProGlas is conceptualized in the study as part of voter electoral socialization through the “Get out the vote” campaign. The author argues that successful electoral socialization is one that creates a habit of voting, especially among voters with insufficient electoral experience (younger generations). The study demonstrates that due to the ad hoc nature of the ProGlas campaign, instead of motivating voter turnout, success is tied to party identification and ideological unification. The ProGlas campaign partially facilitated the socialization of voters towards the rationalization of voting, so that the votes of one ideological group (“civil opposition”) are not wasted by voting for options that have no real chance of crossing the threshold.

Keywords

electoral socialization, ProGlas, elections, electoral campaign, motivation.

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.6

UDK 26:82(1(4/9)"19")

Uticaj jevrejskog identiteta na prozni opus Danila Kiša²

Sažetak

Iako je osnovni postulat u nefikcijskim iskazima književnika Danila Kiša bio da je prevashodno evropski pisac, dublji uvid u prozni opus ovog autora ukazuje da su judaizam i jevrejsko poreklo učinilo snažni upliv na opus ovog stvaraoca. Jevrejski svet je prozni narativ koji je kod Danila Kiša čest, čak i preovlađujući. Pišući svoja dela, Kiš je sopstveno poreklo i korpus tema kojima se bavio kontekstualizovao, pre svega, kao centralnoevropsko, a manjim delom kao jevrejsko. On ističe da je u prvom redu evropski pisac, jer Jugoslavija, zemlja iz koje je potekao, pripada Evropi, a njena kultura i književnost su evropske. U užem smislu, Kiš se osećao dužnikom Centralne Evrope, a mađarski milje koji je upoznao u detinjstvu, poznavanje mađarskog jezika i književnosti, imali su presudan uticaj na pisca. Ovaj rad će, analizom Kišovog proznog opusa, pokazati da, iako se, u duhovnom smislu, Kiš iz Jugoslavije premestio u Centralnu Evropu, na njegov celokupni prozni narativ, teme, atmosferu, način formiranja likova, komponovanje romana i prozne dramaturgije, od ključnog je uticaja jevrejsko nasleđe i poreklo.

Ključne reči

jevrejski identitet, književnost, prozni opus, narativ, Danilo Kiš

[1] Kontakt adresa autora: domazetsanja5@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0666-1195>

[2] Rad izlagan putem onlajn platforme na XV međunarodnom naučnom skupu *Srpski jezik, književnost i umetnost*, Kragujevac, 2022.

Uvod

Po mišljenju Danila Kiša, sve evropske pisce, formirala je tradicija triju književnosti: francuske, nemačke i ruske. Kiš je izričito odbijao svaku vrstu manjinske kvalifikacije, insistirao je na prevazilaženju nacionalnih barijera, više puta je insistirao da prepoznaje svoj identitet kao evropski, da je pisac, prevashodno, formiran jezikom i da je to sudbina koju pisac ne može svojevolumeno menjati: „Ne piše se jezikom, nego celim bićem, mitosom, tradicijom, svešću i podsvešću. Piscu je jezik sudbina i svaki pokušaj strane intervencije, svako nasilje nad tom sudbinom je poput neke teške operacije, ili mutacije gena iz kojih se ne izlazi čitav, ne izlazi isti.” (Kiš, 1990:305). Samo jevrejsko nasleđe Kiš prepoznaje kao martirijum i napominje da je živeo u porodici u kojoj jevrejska religija praktično nije postojala, gde je od strane majke uveden u porodični život jedan vid pravoslavlja, koji je, obogaćen njenim vlastitim idejama, on prepoznavao kao paganski. Kroz fenotip, on je imao dodira i sa katoličanstvom. Tokom Drugog svetskog rata, dobrotom jedne nastavnice, koja je želela da u teškim vremenima brine o njemu, upoznao je i katolicizam i Kiš konkludira: „Ali, ako sam od samog detinjstva i tokom čitavog života patio, to je bilo zato što su me gledali kao Jevrejina i prema meni postupali u skladu sa tim. Mađarski fašisti i nemački nacisti diskriminirali su me kao Jevrejina. I kad sam postao pisac, počeo sam da pišem o Jevrejima, jer njihov milje poznajem” (Kiš, 1989:286). Ovim Kiš u objašnjenje svog porekla uvodi i postulat – da se čovek ne rađa kao Jevrejin, već to postaje, zbog abregovanja okoline. Kiš se poziva na Sartra koji je tvrdio da nije Jevrejin onaj ko se rodio kao Jevrejin, već da se Jevrejinom biva zahvaljujući drugima. Kiš je smatrao da je u onoj meri Jevrejin u kojoj su ga takvim drugi smatrali. Ovaj srpskojevrejski, centralnoevropski pisac, govorio je više stranih jezika, ali je odlučno tvrdio da: „Istinski znam samo jedan jezik: srpskohrvatski, i na tom jeziku pišem i u Parizu. Još sam ranije odlučio da na drugom jeziku nikada neću pisati” (Kiš, 1990:260). Kiš nije bio

zainteresovan za komentarisanje jevrejskih motiva i elemenata u sklopu svog književnog opusa, smatrajući da u tome što piše ima, koliko jevrejskih, toliko i kabalističkih elemenata. Francuski kritičar Skarpeta video je njegov roman „Peščanik” kao sekularnu transpoziciju talmudskih tekstualnih praksi, uključujući neomotivnu konstrukciju objekata i znakova, fokusiranje na očinsku figuru, primere intelektualne spekulacije te izvođenje priča iz enigmatičnog primarnog teksta. Ostajući pri tumačenju „Peščanika”, nameće se pitanje: „Nema li nečega nalik na Midraš u njegovom ogoljavanju očevog pisma iz rata – onog što Majmonid naziva upotrebom duhovitih lirskih slika u stvaranju plemenitog moralnog kvaliteta ili onog što Sintija Ozik zove literaturom fikcijskog komentara?” (Tompson, 2014:137).

Jevrejski svet u Kišovom delu

Pažljivo iščitavajući Kišov celokupan opus, nameće se prepoznavanje jevrejskog, ahasferskog elementa. Naime, Kišovo delo konstektualno se odnosi na jevrejski narod i njegovu sudbinu. Njegov poetski diskurs sasvim je osoben i čini književnu scenu srpskohrvatskog jezika na kome je odlučio da piše – kompleksnijom, sa karakterističnim tematsko-etničkim opsegom. Posebno se u Kišovoj triologiji „Porodični cirkus”, opaža predstavljanje jevrejskog sveta na osoben, ličan, (bolno) neposredan pristup. Ovde se opažaju kulturološki stereotipi (lutanje, bezdomnost, trgovina, psihoanaliza, alijenacija), ali i „aktiviranje zastrašujućih istorijskih činjenica (holokaust) i političkih sistema (nacizam), pa i ukazivanje na klasne karakteristike” (Mraović, 2005:81). Kišove reprezentacije jevrejskog sveta i sudbine su sublimne i istančane. U romanu „Bašta, pepeo”, on se dotiče oca i njegovog nošenje žute zvezde: „Koračao je poljima, zamišljen, zamahujući visoko svojim štapom, idući za svojom zvezdom, koja bi se u suncokretima sasvim izgubila i on bi je pronašao tek na kraju njive – u svom crnom, zamašćenom geroku...” (Kiš, 1982: 172). Žuta zvezda postala je obavezna u Mađarskoj, gde je u izbeglištu živela Kišova porodica, 5. aprila 1944. Žuta zvezda morala je imati deset centimetara u prečniku, nosila se iznad srca i bila je obavezna jarko žuta boja. Zahvaljujući činjenici što su Danilo Kiš i njegova sestra kršteni u pravoslavnoj crkvi, izbegli su da je nose. Otac je nosio. Kiš se priseća u intervjuu datom 1986, da je majka, ipak, sašila dve zvezde – za njega i oca: „Kako je zakon predviđao da u mešovitim brakovima sin bude smatran pripadnikom očeve, a kći majčine vere, to je moja majka sašila na svojoj singerici dve Davidove zvezde, jednu veću i jednu manju, upotrebivši za to ostatke žute jorganske svile. Stajali smo pred njom, moj otac i ja, ukrućeni kao na probi odela, a ona je, sa čiodama među usnama, premeštala zvezde gore-dole po reverima. Da li je moj otac smogao hrabrosti da u mom slučaju pređe preko naredbe vlasti ili je, zahvaljujući mom krštenju, uspeo da nađe rupu u zakonu, ne znam. Ta žuta zvezda, nalik na maslačak još

dugo je stajala u fioci šivaće mašine među šarenim koncima, krpicama i dugmadima; no osim tog dana, na generalnoj probi, nisam je više nikada stavio" (Kiš, 1990:186). Ali ovaj doživljaj nikada neće spominjati u svom literarnom opusu. Ova scena mu se činila „odveć jakom, odveć patetičnom, kao uostalom i tolike druge za koje nisam mogao da nađem neku ironijsku protivtežu koja bi ih neutralisala" (Kiš, 1990: 187). I ovoga puta, kao i tokom čitavog njegovog književnog delovanja, „Kišova diskrecija bila je i etički i estetički izbor" (Tompson, 2014: 108). Ovom piscu, „sažeta sinestezija ostaće važno stilsko sredstvo" (Radič,2005: 53).

Posmatrano hronološki, u opusu Danila Kiša primećujemo postepeno produbljivanje mesta koje judaizam, jevrejsko poreklo i kulturološko nasleđe zauzimaju u njegovom delu i sve se jasnije pojavljuje u njegovom opusu jevrejski tematski korpus, u smislu razvitka likova, radnje, narativa, ideja. Kišovi likovi prolaze proces razvojnog puta, od dece, „nevinih žrtava pod bolom golemog gubitka u ranijim knjigama, do likova svesnih ideje pravednosti i skoro svete obavezanosti prema svom činu, kao, na primer, u likovima revolucionara koji se bore za bolji i pravedniji svet, a povrh svega, za krajnje ugroženu slobodu mišljenja" (Ben-Cion, 2005: 14). Ako se čitalac udalji od bilo koje konkretne Kišove knjige i različitih motiva koji mogu biti vezani za judaizam (portret ahasfera, Jevrejina lutalice), ostaje pitanje koje se nameće: šta je tipično jevrejsko u čitavom njegovom opusu? Maršal Berman tvrdi da je vrsta priče koju Jevreji izvanredno pričaju upravo porodični roman, gde su opisani „porodični odnosi puni metafizičkog intenziteta, tako da se kroz njih oblikuje konačna suština bića" (Tompson, 2016: 137). Nameće se ideja da je Kiš (setimo se trilogije „Porodičnog crkusa"), pravi jevrejski pripovedač. Postulat Erika Hobsbauma je da je odlika jevrejskih pripovedača -nedostatak fiksiranosti koji vodi ka inovaciji i ovo jeste osnovna tačka sa koje se Kiš otiskuje u stvaranje osobenog proznog sveta. „A ako jevrejstvo predstavlja *samoispitivanje i neprijatno govorenje istine...čudnovatost i disidentstvo, koje nas čini najnepomirljivijim kritičarima vlastitih konvencija* (Toni Džat) i tada se Kišov rad tu uklapa" (Tompson, 2016, 137).

U Kišovoj prozi pronalazimo još jevrejskih elemenata: prepoznavanje literature kao jedine istinske domovine, intrertekstualni doživljaj tradicije, neprekidno samoposmatranje i izraženo osećanje krivice zbog kreativnog impulsa, idolatrijski doživljaj literature...Tokom 1986, Kiš čak smatra da je prekršio biblijsku drugu zapovest, da se, pišući priču „Enciklopedija mrtvih" takmičio s Tvorcem, igrao Boga i tada dobio kancer, jer njegovo tadašnje stvaralaštvo je takva igra koja ne može da prođe nekažnjeno.“Izigravao sam Tvorca, konkurisao sam Bogu. Mada nisam mističar, verujem da ovakve stvari ne možeš pisati a da ne budeš kažnjen" (Kiš, 1986: 229). I dalje prolazeći kroz Kišovo stvaralaštvo, pri-setimo se kritičara koji je tvrdio da je „ponovna pojava jevrejske mudrosti i jevrejskog intelekta u evropskim jezicima jedan od vrhunaca u književnosti XX veka i koji je kao primere te mudrosti i intelekta naveo moć apstrakcije, dubinski skepticizam, poštovanje učenosti, ljubav za

igre rečima, iskrenost u suđenju i spremnost na gnev, porodičnu solidarnost" (Tompson, 2016: 138). Nemoguće je ne prepoznati u ovoj definiciji jevrejske literaturne Kišov opus, gde je pisac, tražeći smisao egzistencije, sučelio tradiciju i inovaciju, moć metaforičnog iskaza, koji poseduje često rentgenski snimak dezintegrisanog sveta, ahasfersku usamljenost (jevrejskog) autora u svetu, koji, ne bez uživanja u besprekornoj veštini, slika svet kao (bolnu) grotesku. Pišući roman „Bašta, pepeo“, Kiš je „u odnosu prema istoriji izabrao privatno sećanje, želeo je da se poziva isključivo na sopstvene nesigurne uspomene i lične dokumente...privržen je pravu imaginacije, njegov književni ideal je čudesna simbioza vizije i svedočanstva, dokumenta, legende i mita. Samo ukrštanjem istorije i fikcije, može nastati ljudsko vreme" (Radić, 2005: 125). Iz dela u delo, ovaj autor izbegavao je da zbog pisanja o žrtvama tekstem ne ovladaju izraženi emocionalni tonovi i nije želeo da bude etiketiran kao jevrejski pisac, smatrajući da ga to označava kao pisca manjina.

Ahasferstvo kao sudbina

Tokom devetnaestog veka, počelo je povezivanje, a zatim i identifikacija judejskog naroda sa novim dobom, modernizmom, i sa svim njegovim negativnim karakteristikama, „problematičnim i zlim duhom novog doba“, kao što su ahasferstvo, neprekidne migracije, trgovina, pravni sistem. „Početkom XX veka Jevreji su ponovo počeli da izlaze na političku scenu evropskih zemalja u kojima su naseljeni, jer se najbrže prilagođavaju uslovima novog kapitalističkog društva. Tako su Jevreji nehotice izazvali talas antisemitizma koji će nekoliko decenija kasnije rezultirati pogromima jednako stravičnim kao misije srednjovekovnih ratnika. Isto tako, povezuju se sa modernim tehničkim i naučnim dostignućima koja spremno koriste (fotografija, pihoanaliza) i poistovećuju se sa „visokoobrazovanim, progresivnom, urbanom, građanskom klasom" (Mraović, 2005: 83), kojima ekonomski položaj omogućava da koriste prednosti modernog društva. Tada je došlo i do formiranja negativnog stereotipa o Jevrejima (kako u društvenoj svesti, tako i u jezičkoj matrici). Kiš opisuje propast građanske klase, jevrejski svet u procesu propadanja, eroziju moralne matrice, ukorenjivanje klišeiziranih obrazaca u odnosu na Jevreje. Ovu eroziju budućnosti, najavu apokalipse, propast moralnosti, jevrejski nacion je najsnažnije osetio - zablude su rezultovale najsurovijim poglavljem u jevrejskoj istoriji, pogromom koji će Kiš opisati. U „Porodičnom cirkusu" Kiš, u sve tri knjige, od „Ranih jada", preko „Bašte, pepela", sve do „Peščanika", provlači ideju da je prisustvo jevrejstva znak kobnosti: „ To što je jevrejsko u meni, više je moja sudbina, nego moja kultura" (Kiš, 1990: 239). U „Ranim jadima", u priči „Igra", otac E.S. promatra sina kroz ključaonicu, kako sa jastukom na ramenu prodaje perje, zgrbljen, poguren i obraća se, u igri, reprodukciji Mona Lize, obraćajući joj se sa gospođo i nudeći joj labudovo perje, fino, belo. Ali ova „igra prerasta u

sudbinsko određenje kome je nemoguće pobeći” (Mraović, 2005: 84). U dečakovim gestovima, otac prepoznaje svog oca, trgovca perjem, Maksa Ahasveroša i bezazlena detinja igra u očevoj svesti prerasta u znak javljanja kobnog genoma kod njegovog sina-generacije trgovaca perjem kao da su oživele u ponoru njegove krvi, a on luta od slike do slike, kao putujući kroz stoleća, prodajući perje, dok kroz ključaonicu bije ledeni dah vremena, (beketovske) samoće, osude na lutalaštvo, anticipacija ahasferske sudbine i stradanja, koje će izazvati etničko poreklo i pripadnost, što ih je dečak dobio nasleđem, genetskim kodom, bez volje – prisilno. U životu, Kiš je isticao očevu opsesiju koju opisuje i u romanu – opsesiju Redom vožnje i železnicom. U haotičnom svemiru, gde je izvesna samo smrt, E. S. pokušava da uvede red bar kada je u pitanju železnički saobraćaj. Ovde se u mislima uspevaju da prebrode daljine i prostranstva, tako da jevrejsko lutanje biva prikazano i kao žudnja za nepoznatim, ne samo kao prisilno lutanje hodnicima vremena. No, drugo izdanje Reda vožnje E. S. nikada ne završava- jer je nemoguće onome ko je osuđen na večiti nemir kretanja, lutanja, skrivanja, da uspe da ukroti daljinu. Nije moguće dovršiti red vožnje, nije moguće dosegnuti postojano, bezbedno mesto, siguran trenutak u vremenu. Red ne može biti uspostavljen, a nezavršeni red vožnje ukazuje na sudbinu koja je stavljena u svet opasnosti, bivstvovanje van svih zakona, sudbinu lutanja koja je Jevrejima dosuđena, na koje su osuđeni, a koje E. S. prepoznaje kod sina koji kroz igru dopušta da slojevi nesvesnog na svetlost iznesu karmički kod judejske sudbine.

I u životu, Kiš potvrđuje nemogućnost da bude privučen i umiren jednim mestom, od Vojvodine luta do Mađarske, zatim Crne Gore, deo života provodi u Beogradu, da bi kasnije živeo u trouglu Pariz, Njujork, Beograd. Pariz je u ovom trouglu hipotenuza – najduže tu boravi, ali se kreće uvek kroz ova tri grada. On nikada ne insitira na tome da je dislociran, ali načinom života otkriva da je – suštinski neukorenjen u svetu, a ukorenjen jedino u jevrejsku sudbinu.

Verbalna istorija propasti - umesto zaključka

Otac Danila Kiša bio je asimilizovani habzburški, mađarski Jevrejin, „koji nije bio vernik, koji nikad nije išao u sinagogu, koji je sklopio građanski brak s nejevrejkom, koji svog sina nije dao da se obreže, koji je oboma svoje dece dao crnogorska imena i krstio ih u pravoslavnoj crkvi, i koji je, ipak – s braćom i sestrama i njihovom decom – progonjen i ubijen kao Jevrejin” (Tompson, 2014: 130). Kiš je prepoznavao ugnjetavanje kao deo jevrejske sudbine, njenog genoma, identiteta. Biti Jevrejin za njega je bilo sinonim za osećanje patnje, za nužno osećanje krivice bez realnog povoda, iako je rastao u porodici gde religija gotovo da i nije postojala. Njegov otac bio je udaljen od braće i sestara i zato u Kišovim delima izostaje jevrejska porodična toplina i atmosfera, domaći i spoljni svet su

u disharmoniji, za razliku od mnogih jevrejskih američkih pisaca gde su u skladu. Rastući u Jugoslaviji, u koju se vratio 1947, živeo je u zemlji gde je rasna diskriminacija bila zabranjena. Ali nad kim? Genocid je bio izvršen i u tadašnjoj Jugoslaviji živelo je tek oko 15.000 osoba koje su se izjašnjavali kao Jevreji, od kojih je više od polovine emigriralo u Izrael. Kao petnaestogodišnjaka, majka ga na samrti tera da pocepa krštenicu izvađenu u subotičkoj sinagogi. U improvizovanom testamentu traži od njega da spali svu dokumentaciju koja je ostala iza njegovog oca. Kiš to neće nikada učiniti. On je osamdesetih godina dvadesetog veka, kada je Talmud prvi put kompletno preveden na srpski jezik, pažljivo iščitao predgovor prevodioca. Pre toga je pročitao delo o Kabali i njenom simbolizmu iz pera Geršoma Šolema i podvukao rečenicu da je apokalipsa važan deo jevrejskog misticizma. Tompson navodi da je Gabi Glajhman, Kišov prijatelj, tvrdio da je Kiš bio ponosan zbog svog jevrejstva. Kao prosveteni intelektualac, sve je religije smatrao atavizmima, ali je mislio da je jevrejstvo plemenito nasleđe: Jevreji, naime, nikog nikada nisu progonili.

Tokom ratnih sukoba, u bivšoj Jugoslaviji, ljudi koji su uspevali da izbegnu sa područja ratnih dejstava, smatrali su porodične fotografije najvrednijim što je iz bivših života moglo da se spase. Spisateljica Dubravka Ugrešić delo „Muzej bezuvjetne predaje“ zasniva na blagu porodičnih fotografija. U „Porodičnom cirkusu“, u trećem delu, romanu „Peščanik“, Kiš opisuje niz fotografija koje su se nalazile u ispražnjenoj kući, u ostavljenom ormaru, gde su ležale kraj starih novina. Stare novine sugerišu da je život porodice kao celine premešten u prošlost, zajedno sa fotografijama koje su ostavljene. Oni koji su napustili dom, ostavili su svoja lica u prošlosti, više ne žele da poseduju most između prošlosti i sadašnjosti, što fotografije, po Bartu, upravo čine. No, kada E. S. isledniku opisuje fotografije, one predstavljaju poseban vizuelni narativ, svojevrsni „verbalni porodični album“ (Mraović, 2005: 88), ali i jedini dokaz da su oni koji će biti pogubljeni u holokaustu, zaista postojali (fotografija po Bartu ima sposobnost da omogući uvid u prošlost u realnoj sadašnjosti). Opis fotografija, kompletna narativna struktura koju Kiš gradi, intertekstualne veze, literarne reference i neobična, ponekad teško prohodna sintaksa, sugerišu, po viđenju Svetlane Bojm, pripadnost zamišljnoj zajednici istočnoevropskih kosmopolita, koja prevazilazi nacionalne granice. Kiš je izuzetno držao do Didroove filozofije i cenio njegovu misao da je distanca od gubitka nužna da bi se od gubitka napravila umetnost. Njegovo jevrejsko poreklo, od samog početka života, delovalo je kao karmički gubitak. No, veštom spisateljskom distancom, erudicijom i darom, judejski pečat postao je u Kišovoj prozi specifična ars poetica, kratko rečeno - vrhunska umetnost.

The influence of Jewish identity on the prose work of Danilo Kish

Abstract

Although the basic postulate in the non-fiction statements of the writer Danilo Kish was that he was primarily a European writer, a deeper insight into the prose work of this author indicates that Judaism and Jewish origin had a strong influence on the work of this creator. Namely, the Jewish world is a prose narrative that is frequent, even predominant, in Danilo Kish. When writing his works, Kish contextualized his own origin and the corpus of topics he dealt with, first of all, as Central European, and to a lesser extent as Jewish. He points out that he is first and foremost a European writer, because Yugoslavia, the country he came from, belongs to Europe, and its culture and literature are European. In a narrower sense, Kish felt himself indebted to Central Europe, and the Hungarian milieu he met in his childhood, knowledge of the Hungarian language and literature, had a decisive influence on the writer. This paper, through the analysis of Kish's prose oeuvre, will show that, although, in a spiritual sense, Kish moved from Yugoslavia to Central Europe, his entire prose narrative, themes, atmosphere, way of forming characters, composing novels and prose dramaturgy, is of key importance influence of Jewish heritage and Judaism.

Keywords

Jewish identity, literature, prose work, narrative

Literatura

- Barthes, Roland (1977). *The Rethoric of the Image in Image/Music/Text* (Ed. S. Heath), New York, Hill and Wang.
- Mraović, Damjana (2005). *Jevrejski svet u trilogiji Porodični cirkus u Spomenica Danila Kiša* (Predrag Palavestra, ur.), Beograd, SANU.
- Katan Ben-Cio, Dina (2005). *Etika, poetika, sudbina u Spomenica Danila Kiša* (Predrag Palavestra, ur.), Beograd, SANU.
- Kiš, Danilo (1986). *Bašta, pepeo*, Beograd: NOLIT.
- Kiš, Danilo (1990). *Gorki talog iskustva*, Beograd: BIGZ.
- Kiš, Danilo (1993). *Porodični cirkus*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Radič, Viktorija (2005). *Danilo Kiš*, Beograd: Forum pisaca.
- Tompson, Mark (2005). *Izvod iz knjige rođenih*, Beograd: Clio.

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.7

UDK 36: 314.15 (616-03:497.11)

Upućivanje radnika tokom pandemije KOVID 19: Trenutni izazovi i perspektive na primeru Srbije

Sažetak

Ovaj rad se bavi uticajem pandemije KOVID 19 na položaj upućenih radnika kao i perspektivama upućivanja u postkovidskom periodu. Cilj je utvrđivanje stanja i specifičnosti upućivanja radnika u slučaju Srbije, te identifikovanje mogućih tokova imajući u vidu globalna migracijska kretanja. U izradi ovog rada fenomen upućivanja radnika i migracija stavljen je u nacionalni kontekst. Podaci koji se koriste se zasnivaju na nacionalnoj statistici i pregledu literature. Evropski kontekst razmatra se kroz upućivanje radnika iz trećih država. Identifikuje se nacionalno zakonodavstvo upodobljeno sa evropskim regulativima, te praksa u oblasti upućivanja radnika. Empirijski podaci su prikupljeni na osnovu stavova socijalnih partnera, rezultata dobijenih putem onlajn ankete i dubinskih intervjuva koji su vođeni od avgusta do kraja oktobra 2023, u okviru projekta „Upućivanje radnika tokom pandemije KOVID 19, trenutni izazovi i buduća perspektiva“. Istraživanjem su obuhvaćene i četiri kompanije u metalnom sektoru koje imaju aranžmane upućivanja radnika

Ključne reči

pandemija kovid 19, upućeni radnik, migracije, upućeni radnici državljani trećih zemalja

[1] Kontakt autora: draganapgajic@gmail.com

Poslednjih godina Srbija beleži rast stope zaposlenosti, kao i smanjenje nezaposlenosti, što je posledica depopulacije i odliva radne snage, Najčešće destinacije na koje odlaze radnici iz Srbije su Nemačka, Austrija, Slovačka, kao i zemlje u okruženju: Hrvatska, Slovenija i Mađarska. Radnici odlaze na privremeni rad u inostranstvo kao upućeni radnici na osnovu međukompanijskog ugovora, ali posao dobijaju i preko agencija za privremeno zapošljavanje ili po nekom drugom aranžmanu. Sve češće se govori o pravom egzodusu radne snage, što rezultira nedostatkom brojnih radnih profila na tržištu rada Srbije. Trend upućivanja radnika beležio je povećanje od 2016. godine, da bi došlo do značajnog smanjenja u 2019. godini, nastavljeno i u narednim godinama postkovidne krize. U ovom periodu Srbija je pored odliva radne snage postala i prepoznatljiva kao deo Balkanske migrantske rute, a 2021. i 2022. godine zabeležen je rekordan porast imigranata, državljana trećih država (DTD), kao i rekordan broj izdatih radnih dozvola stranim državljanima.

Pojam *upućeni radnik* je u Srbiji delimično konfuzan i uglavnom se razmatra u sklopu ukupnih migrantskih procesa. Razlog su migracijski talasi kao i česte promene statusa upućenog radnika – od upućenog radnika u skladu sa evropskim zakonodavstvom i direktivama EU, preko zapošljavanja putem agencija za privremeno zapošljavanje do samozapošljavanja gde mu se faktički za statistiku i istraživača gubi trag.

Zakonodavstvo Republike Srbije u oblasti upućivanja radnika na rad u inostranstvo delimično je usaglašeno sa evropskim regulativima – čime se dodatno komplikuje položaj upućenih radnika. Dovoljno je naglasiti da „svaki put kada radnik pređe unutrašnju granicu EU između dve države članice mora se rešiti kolizija zakona u najmanje tri pravne oblasti: radno pravo, socijalno osiguranje, porezi”.² Najčešći problemi vezani za upućivanje radnika su isplata zarada, doprinosa i neplaćeni prekovremeni rad. Komplikovana procedura za dobijanje radnih dozvola i posebno Van

[2] ELMI: Upućivanje radnika – kontrolne liste usklađenosti European Labor Mobility Institute <https://labourinstitute.eu/en/>

der Elst vize, dodatni je izazov za poslodavce. Radnici su često izloženi prevarama nepostojećih kompanija, „poštanski sandučići” kroz izdavanje lažnih dozvola, nepokrivenost socijalnim i zdravstvenim osiguranjem.

Pandemija KOVID-19 uticala je na proces upućivanja i uslove rada upućenih radnika u industriji. Najviše su bili pogođeni oni radnici koji su imali ugovor na kratak rok ili često boravili u inostranstvu, uključujući i dnevne prelaze granice. Pandemijska kriza uticala je na sve sfere života, uključujući i sferu rada, a brzina promena je otežala planiranje u oblasti poslovnog rizika. Zbog nedostatka radne snage i potrebe za boljim uslovima, mobilnost radnika će se nastaviti, uključujući i upućivanje, a očekivanja su da će trend upućivanja DTD biti izražen.

Nacionalni kontekst

Tabela 1: Trendovi mobilnosti radne snage i upućivanja

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Broj emigranata	30573	39673	50270	62070	18,186	13.849	///
Broj UR	9040	13608	15615	11843	7.771	7.420	6.620
Broj izdatih r. dozvola strancima u Srbiji	6323	6714	7591	11119	12.932	23.662	35.174
Broj UR u Srbiji	538	431	572	1080	1.784	5.926	5.513

Izvor: CROSO za radnike koji se upućuju iz Srbije; NSZ za upućene radnike koji dolaze u Srbiju; Eurostat i KIRS (Migracioni profil Republike Srbije), za podatke o imigraciji i emigraciji

Prema podacima Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), prosečni godišnji broj emigranata iz Srbije samo u države članice ove organizacije od 2007. do 2015. je više nego udvostručen, sa 27.000 na 60.000. Podaci koje je objavio OECD 2022 godine i koji su se našli i u *Strategiji o ekonomskim migracijama* za period od 2021. do 2027 pokazuju da je poslednjih 12 godina iz Srbije otišlo u inostranstvo gotovo pola miliona ljudi, prosečne starosti trideset godina i da su iseljeni u najvećem procentu iz „kontingenta radne snage”. U tom broju jedan deo čine i upućivani radnici iz Srbije u EU.³

Upućivanje radnika državljana trećih država (DTD) je rastući fenomen mobilnosti radne snage uporedo sa tradicionalnim putevima migracije ka i između država članica EU. Iako su podaci još uvek ograničeni, brojke ukazuju na uzlazni trend za većinu zemalja: Austrija, Belgija, Nemačka i Holandija su glavne zemlje koje primaju upućene radnike DTD, dok su Poljska, Slovenija i Španija među glavnim zemljama koje upućuju. Najveći broj državljana upućenih u EU su iz Ukrajine i Bosne i Hercegovine, a slede Srbija i Belorusija.⁴

[3] Kako navodi Institut za razvoj i inovacije, gotovo da ne postoji domaća statistika emigracija iz Srbije, a međunarodne nisu sveobuhvatne.

[4] Facts and Figures, Leuven: POSTING.STAT (project VS/2020/0499), 2022, pp. 30-31.

Postoje snažni faktori pritiska i povlačenja između ekonomske i političke nestabilnosti i nesigurnosti koji pokreću njihovu mobilnost i planove migracije u susjednu državu EU koja omogućava relativno lak pristup svom tržištu rada za radnike iz bivše Jugoslavije. (Danaj, S & Geier, L, (2020) i Danaj et al. (2020)

Tabela 2: Glavne nacionalnosti upućenih DTD.

Države članice EU	Dolasci	Zemlja porekla
AT	Ukrajina, Bosna i Hercegovina, Srbija,	Belorusija Bosna i Hercegovina, Srbija, Turska
BE	Ukrajina, Brazil, Bosna i Hercegovina, Turska, Srbija, Belorusija	
DE	Turska, Rusija, Srbija, Švajcarska, Belorusija, Ukrajina, Bosna i Hercegovina	
HR		Bosna i Hercegovina, Srbija
HU		Srbija, Ukrajina

Tabela 3: Glavni koridori upućenih radnika DTD.

Države članice pošiljaoci	Države članice primaoci	Državljanstvo upućenih radnika
AT	DE	Bosna i Hercegovina, Turska, Srbija
DE	AT	Bosna i Hercegovina, Turska, Srbija
DE	FR	Bosna i Hercegovina, Turska, Srbija
DE	NL	Bosna i Hercegovina, Turska, Srbija
HR	BE	Bosna i Hercegovina
HU	SK	Srbija, Ukrajina

Izvor: Final Report ELA/2022/RS/027/ELA.306-2021/TITLE 3/2.2 February 2023, *Napomena* tabele su modifikovane za Nacionalni izveštaj

Upućeni radnici iz trećih država u EU najviše rade u sektoru građevinarstva, transporta i poljoprivrede. Glavni koridori za radnike iz Srbije su Slovenija, Austrija, Mađarska i Slovačka. Slovenija je u 2021. godini prijavila 45.452 upućena radnika DTD, od kojih je oko dve trećine bilo iz Bosne i Hercegovine, a oko 20% iz Srbije. Većina ovih upućenih radnika odlazi u zemlje zapadne Evrope: Austrija, Belgija, Nemačka, Francuska i Holandija.: POSTING.STAT, 2022, str. 30-31.

Regulatorni okvir

Upućivanje radnika iz Srbije regulisano je – *Zakonom o uslovima za upućivanje zaposlenih na privremeni rad u inostranstvo i njihova zaštita*⁵ kao i Sporazumom između Srbije i Nemačke. U ovom delu daćemo i kratak pregled drugih zakona koji se takođe bave pitanjem upućivanja radnika.

Odredbе *Zakona o uslovima upućivanja zaposlenih na privremeni rad u inostranstvo* (Sl. glasnik RS br. 91/15, 50/2018) se primenjuju na: 1.) raspoređivanje radnika u okviru obavljanja investicionih i drugih radova i pružanja usluga, na osnovu ugovora o poslovnoj saradnji, ili drugog odgovarajućeg osnova; 2) rad ili stručno osposobljavanje i usavršavanje za potrebe poslodavca u poslovnim jedinicama poslodavca u inostranstvu, na osnovu akta o raspoređivanju ili drugom odgovarajućem osnovu; 3) rad ili stručno usavršavanje u okviru međukompanijskog kretanja, a za potrebe poslodavca. Poslodavac ne može poslati zaposlenog mlađeg od 18 godina. Zaposleni može biti upućen na privremeni rad u inostranstvo samo uz njegovu prethodnu pismenu saglasnost;

Promenama *Zakona o uslovima upućivanja zaposlenih na privremeni rad u inostranstvo* usvojenim 2018. zakonodavac je nastojao da uredi ovu oblast. U skladu sa promenama, zaposleni mora biti u radnom odnosu kod poslodavca najmanje tri meseca pre dana upućivanja i da broj upućenih radnika ne prelazi 20% od ukupnog broja zaposlenih kod poslodavca na dan upućivanja.

*Sporazum*⁶ koji se realizuje između Srbije i Nemačke (sporazum zaključen 1989. godine između SFR Jugoslavije i SR Nemačke) uglavnom se odnosi na radnike u građevinarstvu. Postoji kvota radnika iz Srbije u detašmanima koja više od deceniju i po iznosi 2770⁷ radnika na godišnjem nivou, od kojih je 1083 u sektoru građevinarstva.

Za kvotu slanja može da konkuriše preduzeće sa sedištem u Srbiji, registrovano za obavljanje delatnosti za koju je dodeljeno slanje. Preduzeće treba da ima nesamostalnu filijalu u Nemačkoj, da posluje u skladu sa nemačkim propisima i da ispunjava kriterijume iz člana 7. Odluke o raspodeli utvrđenog maksimalnog broja detaširanih radnika na poslodavce sa teritorije Republike. Zahtev za saglasnost se može podneti tek kada je srpska kompanija otvorila predstavništvo i zaključila ugovor o radu sa partnerom sa teritorije EU. (PKS, 2023).

[5] Član 3, ZUUZ https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_uslovima_za_upucivanje_zaposlenih_na_privremeni_rad_u_inostranstvo_i_njihovoj_zastiti.html

[6] Posebna kategorija upućenih radnika regulisana je Međunarodnim ugovorom potpisanim 1989. godine sa SIV Skupštine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i Vladom SR Nemačke o upućivanju jugoslovenskih radnika na osnovu ugovora o izvođenju radova . Srbija kao naslednica Jugoslavije nastavlja sprovođenje ovog sporazuma, koji je obnovljen 2001. godine.

[7] Za detašmansku 2022-2023.godinu nadležni organi SR Nemačke odobrili su kvotu od 2640 radnih dozvola.

Upućivanje radnika na rad u inostranstvo nije moguće putem agencija za privremeno zapošljavanje. Raspoređivanje putem agencija predviđeno je *Zakonom o agencijskom zapošljavanju* (*“Sl. glasnik RS”, br. 86/2019*), ali se članovi koji se odnose na raspoređivanje (član 10. i 12.) primenjuju od „dana sticanja punopravnog članstva Republike Srbije u Evropskoj uniji” (član 37).

*Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje*⁸ (ZDOSO) eksplicitno pominje upućene radnike. Osnovica doprinosa za upućene radnike se definiše kao iznos zarade koju bi ostvarili, u skladu sa Zakonom o radu, opštim aktima i ugovorom o radu, na istom ili sličnom radnom mestu u Srbiji, osim ako međunarodnim ugovorom nije drugačije određeno.

*Zakon o zdravstvenom osiguranju*⁹ (*“Sl. glasnik RS”, br. 25/2019 i 92/2023*) izričito pominje upućenog radnika kao obaveznog osiguranića. Radnik je zdravstveno osiguran pod uslovom da poslodavac uplaćuje zdravstveni doprinos na osnovicu doprinosa definisanih Zakonom o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje.

3. Relevantan zakon za upućene radnike je i *Zakon o zapošljavanju stranaca*¹⁰ (*“Sl. glasnik RS”, br. 128/2014, 113/2017, 50/2018, 31/2019 i 62/2023*) a izmene usvojene u avgustu 2023. donose jedinstvenu radnu boravišnu dozvolu i dodatno pojednostavljaju proceduru zapošljavanja stranaca, jer je procedura izdavanja radne i boravišne dozvole u potpunosti digitalizovana, a jedinstvena dozvola će se izdavati kao biometrijski dokument. Od 1. februara 2024. godine primenjuju se odredbe *Zakona o strancima* koje se odnose na jedinstveni portal, elektronsku vizu, jednokratni rad i boravišnu dozvolu, kao i većina odredaba

Srbija ima nekoliko potpisanih bilateralnih sporazuma o zapošljavanju na određeno vreme u inostranstvu (Belorusija, Bosna i Hercegovina, Slovačka, Slovenija). Ovi sporazumi su garancija građanima Srbije koji rade u inostranstvu da imaju pravo na jednaku platu i uslove na radu kao i stanovnici tih zemalja.

Zakonodavstvo u vezi sa upućenim radnicima je delimično usklađeno sa evropskim direktivama. Što se tiče Direktive o izvršenju¹¹ 2014/67/EU (član 5 (c) gde se nalaze informacije o upućivanju radnika¹² – otvoreno je pitanje ažuriranja, dostupnosti, posebno informacije o primenjivim kolektivnim ugovorima. ZUUZ još uvek nije usaglašen sa revidiranom

[8] <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-doprinosima-za-obavezno-socijalno-osiguranje.html>

[9] https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zdravstvenom_osiguranju.html

[10] https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zaposljavanju_stranaca.html

[11] Direktiva 2014/67/EU Evropskog parlamenta i Saveta od 15. maja 2014. godine o sprovođenju Direktive 96/71/EC o upućivanju radnika u okviru pružanja usluga i o izmenama i dopunama Uredbe (EU) br. 1024/2012. o administrativnoj saradnji kroz Informacioni sistem unutrašnjeg tržišta („Uredba IMI“)

[12] „navodeći glavne primenjive uslove rada, koji se primenjuju na upućene radnike, uključujući zdravlje i sigurnost na radu”, član 5 c

Direktivom¹³ 957/2018/EU, konkretno garancija *minimalne zarade* nije promenjena u *naknada* i ne pominju se ni dugoročna upućivanja (duža od 12 ili 18 meseci).

Ni Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju (ZDOSO) nije u skladu sa Zakonom o uslovima za privremeno upućivanje radnika na rad u inostranstvo. Zakon o uslovima pretpostavlja da radnik zarađuje minimalnu bruto zaradu u zemlji prijema, dok ZDOSO eksplicitno navodi visinu zarade koju bi ostvarili na istom ili sličnom radnom mestu u Srbiji, a koja ne može biti niža od 70% prosečne mesečne zarade u Srbiji. Ovo ostavlja značajnu razliku između minimalne bruto zarade u zemlji prijema u odnosu na minimalnu osnovicu doprinosa za upućene radnike u Srbiji, što se odražava na iznos budućih penzija ali i nadoknadu u slučaju povreda na radu i bolovanja. Istovremeno u intervjuima i dopisima iz Nemačke posebno se naglašava nepoštovanje isplate zarada, doprinosa ili poreza.

Pregled literature

Aktuelna politička i naučna debata na nivou EU svodi se na rizike 'socijalnog dampinga', prekograničnih prevara i premeštanja domaćih poslova, te u kontekstu revidirane direktive fokusira se na upućene radnike DTD koji prelaze sa niskih na visoke plate u zemljama članicama. Ova vizija je smanjila efekte na regulaciju tržišta rada i potencijalne koristi od upućivanja iz perspektive države članice porekla, kao i države prijema, koje se retko pominju. Određen pomak, usmeren na neke nedoumice vezane za primenu revidirane direktive dala su istraživanja i studije urađene u okviru evropskih projekata.

Na specifičnosti i nejasnoće upućivanja radnika u slučaju Srbije ukazano je u okviru projekata *Upućivanje radnika u Istočnoj Evropi* (EE-POW), sačinjen je nacionalni izveštaj (Đurić & Todorović, 2018), kao i PB 2019/7 *Upućivanje radnika Zapadnog Balkana: primer Srbije*.

Stanić, K., & Matković, G. (2021). u, *Premošćivanje jaza između zakonodavstva i prakse POW-BRIDG*, navele su referentno zakonodavstvo, rezultate istraživanja, praksu i izazove sa kojima su suočeni nacionalni akteri u upućivanju radnika. Na osnovu ovog izveštaja sačinjen je i PB 2019/21 *Upućivanje radnika iz države kandidata i implikacije te prakse po socijalnu zaštitu radnika: primer Srbije* (Stanić, K. (2021).

Prema Studiji i istraživanju koje je sproveo Savez samostalnih sindikata Srbije (SSSS) u okviru projekta POW - 'Zaštitimo naše radnike', upućeni radnici su slabo informisani. Čak 64% ispitanika u sprovedenoj onlajn anketi izjavilo je da nije zadovoljno dostupnošću informacija, a 75 odsto da postoji mogućnost socijalnog dampinga.

U okviru projekta POSTEN¹⁴ - *Zapošljavanje radnika u prerađivačkoj industriji - novi mehanizmi saradnje i praćenja socijalnih partnera na primeni i implementaciji Direktive o OSI* - izrađeni su *Upućivanje rad-*

[13] od 28. juna 2018. godine o izmenama i dopunama Direktive 96/71/EC o upućivanju radnika u okviru odredbe usluga

[14] <https://protectourworkers.com/wpcontent/uploads/2019/09/Studija-ENG-v3.pdf>; <https://labourinstitute.eu/en/>

nika kontrolne liste usklađenosti, alat za poslodavce, socijalne partnere, inspektore rada, stručnjake i upućene radnike da osiguraju usklađenost sa revidiranom Direktivom o upućivanju radnika i Memorandum o razumevanju i saradnji sindikata.

Rezultati istraživanja

U okviru Projekta *Upućivanje radnika tokom pandemije KOVID 19, trenutni izazovi i buduća perspektiva* sprovedeno je istraživanje putem onlajn ankete namenjene upućenim radnicima i kroz dubinske polu strukturisane intervju.

1. Istraživanje pokazuje da su na početku pandemije KOVID-19 svi migranti, upućeni radnici ili zaposleni preko agencija za privremeno zapošljavanje bili izloženi stresovima. Većina stresova kojima su radnici iz Srbije bili izloženi, pored straha za očuvanje zdravlja, odnosi se na posao. Najvećoj nesigurnosti bili su izloženi privremeno zaposleni koji su često ponavljali boravak u inostranstvu, uključujući i radne migrante bez dokumenata, kao i dnevne prelaze granice. U nešto boljem položaju bili su oni koji su imali ugovore o radu na duži rok. Neki radnici koji su ostali na čekanju posla bili su izloženi prevarama – izdavanje lažnih dozvola ili PCR testova kako bi mogli da nastave da rade ili pređu u neku drugu zemlju EU. Oni su snosili i najveće posledice – deportacija ili zabrana ulaska u zemlju na duži rok.

Rezultati onlajn ankete, sprovedene od jula do kraja oktobra 2023. pokazuju da je 61,1 odsto ispitanika tokom pandemije KOVID 19 radilo u zemlji porekla, a problemi su najčešće bili transport i izostanak zdravstvenog osiguranja; 44,4 odsto je odgovorilo da su imali bolje uslove rada u zemlji destinacije, a 39,8 odsto iste uslove kao u zemlji porekla. Čak 61,1 odsto smatra da mu upućivanje nije doprinelo napredovanju u karijeri i većina se vratila na isto radno mesto u matičnu organizaciju. Upitnik je bio namenjen upućenim radnicima što je predstavljalo poseban izazov za istraživače, imajući u vidu dislociranost kao i činjenicu da jedan broj upućenih radnika ima određenu sumnju da će se mejl adrese sakupljati, te da će njihovo oglašavanje dovesti u pitanje njihov položaj u kompaniji gde rade ili sam boravak u zemlji destinacije.

2. Četiri kompanije iz Srbije – FIAT Automobili Srbija – STELLANTES Kragujevac, APTIV Leskovac, WACKER NEUSON Kragujevac i HI LEX Sremska Mitrovica su odabrane za razmatranje upućivanja radnika na rad u inostranstvo. Kompanije su iz metalnog sektora, tačnije automobilske industrije i sve imaju aranžmane za upućivanje radnika na rad u inostranstvo.

FIAT trenutno ima 145 upućenih radnika u Slovačkoj (Trnava) i 25 radnika u Poljskoj (Tihi) u pogonima FIAT-a ili STELLANTES grupe. Radnici imaju jednogodišnji, odnosno dvogodišnji ugovor i zarade su im iste kao drugim zaposlenim radnicima u Poljskoj i Slovačkoj. Više od polovine

radnika u Poljskoj izrazilo je želju za produženje ugovora o postavljenju, nešto drugačija je situacija sa upućenim radnicima u Slovačkoj, jer nisu angažovani na poslovima koje inače rade u kompaniji u svojoj zemlji.

APTIV iz Leskovca ima 30 radnika u Nemačkoj koji rade na instalacijama i montaži vozila i 87 radnika u Rumuniji (Sibiu). Radnici u Rumuniji borave po osnovu službenog putovanja do 3 meseca a zarade im se isplaćuju kao dnevnice. Po istom principu kada je došlo do povećanja obima posla 2021. godine u Leskovcu su bili angažovani radnici iz Rumunije i Turske. HI LEX upućuje radnike u Mađarsku. Radnici dobijaju minimalnu zaradu kao u Mađarskoj i nisu zadovoljni jer su troškovi života u Mađarskoj znatno veći, pored toga postoji i žalba na intenzitet rada - skraćene pauze, što je kasnije razrešeno na insistiranje sindikata. WACKER NEUSON u Kragujevcu ima 600 zaposlenih radnika. Radnike upućuje u Nemačku po osnovu međukompanijske saradnje i obuke. Ove četiri kompanije nisu imale upućene radnike tokom pandemije KOVID 19 tako da nisu zabeležena iskustva upućenih radnika u tom periodu.

3. Tokom istraživanja od kraja avgusta do kraja oktobra 2023 urađeno je i 18 dubinskih intervju. sa predstavnicima sindikata iz četiri odabrane kompanije, predstavnicima - Samostalnog sindikata metalaca Srbije (SSMS), Saveza samostalnih sindikata Srbije (SSSS), stručnjacima iz ove oblasti koji se bave pitanjem zaštite upućenih radnika u Sloveniji, Nemačkoj i iz Srbije, te poslodavcima koji upućuju radnike na rad u inostranstvo. Sprovedeni su polu strukturirani dubinski intervjui, kao često korišćeni metod istraživanja u društvenim naukama. Intervjui su obavljene telefonom (Viber poziv), putem Zoom-a i u direktnom kontaktu.

*Sindikati su uglavnom isticali da nisu dovoljno uključeni u mehanizme zaštite upućenih radnika. Razlozi su - značajan deo upućenih radnika nije član sindikata, što onemogućava predstavnicima sindikata da ih zastupaju, te nedostupnost ovih radnika zbog privremenog boravka u zemlji prijema. Sindikati obično reaguju na zahtev ako dođe do većeg problema, kada grupa radnika ostane bez isplaćenih zarada ili dođe do ozbiljnih povreda. Pored toga, među razlozima za nemogućnost učešća sindikata u zastupanju upućenih radnika, navedena je potreba zaštite podataka o ličnosti, posebno kada su u pitanju pojedinačni slučajevi. Međutim, u slučajevima gde je bila uključena veća grupa radnika, sindikati su bili uspešni.

Predstavnici sindikata su istakli da je Zakon o uslovima za upućivanje radnika delimično rešio problem zaštite radnika, jer i dalje ima mnogo agencija koje šalju radnike bez odgovarajućih dokumenata, ili sa nepotpunom dokumentacijom, posebno kada je u pitanju Van der Elst viza koja se izdaje radnicima iz tzv. trećih zemalja koje nisu članice EU. Najviše žalbi koje dolaze sindikatima vezane su za isplate zarada ili neisplaćene prekovremene sate. Jedan broj radnika nema socijalno osiguranje, niti zdravstveno što je bio veliki problem i tokom pandemije KOVID 19, a takođe i u slučajevima povreda na radu, kao i ostvarivanja penzije.

Ispitanici iz sindikata i stručnjaci koji se bave upućivanjem radnika i migracijama ističu da „radnici ne poznaju ni evropsko zakonodavstvo, niti svoja prava koja imaju kada se upućuju na rad i često rade u lošim uslovima ili ne znaju kome da se obrate za slučaj kršenja prava”. Nešto bolja je situacija u analiziranim kompanijama, gde je poslodavac poštovao regulative, kako u pripremama radnika, obezbeđivanje osiguranja, tako i aneksima ugovora o radu i uslovima smeštaja. Problem i dalje ostaju zarade, odnosno isplata minimalnih zarada, a ne naknada kako je revidiranom direktivom predviđeno, što se donekle premošćava isplatom dnevnicama ili paušala pre otpočinjanja postavljenja ili nakon povratka u zemlju porekla. Ovde se često ističe i problem prekovremenih sati, koji nekada nisu plaćeni ili spremnost radnika da rade i „duple smene” u želji da što više zarade. U takvim slučajevima dolazi do „zamora materijala”, narušavanja zdravlja i češćih povreda na radu.

* Prema rečima predstavnika poslodavaca, procedura dobijanja radne dozvole u zemljama EU veoma je komplikovana. Ovo se čini najvažnijim izazovom, kako u pogledu ostvarivanja objavljivanja, tako i u pogledu zahtevnih procedura koje mogu ugroziti poštovanje rokova kompanija u zemlji prijema, te da su uslovi za vizu kao što je Van der Elst previše zahtevni. Ukazano je na nedovoljno informacija na zvaničnim sajtovima, gde nisu istaknuti podaci kao što je spisak važećih kolektivnih ugovora ili neophodna lista potrebnih dokumenata za upućivanje radnika. Sve ovo izaziva konfuziju, pogrešne aplikacije kao i visoke kazne u slučaju grešaka. Za MSP značajna finansijska i administrativna stavka je obezbeđivanje kontakt osobe ili stalnog predstavnika u zemlji prijema.

U odgovoru na pitanje vezano za „budući razvoj procesa upućivanja i kakva su očekivanja u vezi sa poslovima koji uključuju upućene radnike”, naglašeno je da će se procesi kretanja radnika nastaviti, jer nedostaje radne snage, a i za kompanije i zaposlene značajno je sticanje novih znanja i prakse, kao i za profitabilnost i konkurentnost (mišljenje poslodavaca).

Zakoni se moraju poštovati, a interesi radnika zaštititi, sprečiti socijalni damping i diskriminaciju (mišljenje predstavnika sindikata). „Kada govorimo o upućivanju radnika može se reći da kvalifikovana radna snaga odlazi iz Srbije i uglavnom preko Slovenije ide dalje u zemlje ZE, a ovde dolaze radnici uglavnom iz Azije i to je zapravo jedan začaran krug koji funkcioniše po principu spojenih sudova”, odgovor je analitičara.

Zaključak

Pandemijska kriza je dramatično povećala poslovni rizik. Mnoge kompanije, posebno u industrijama pogođenim ograničenjima, poput automobilske industrije, iskusile su nagle promene u ponudi i potražnji. U potrazi za održivim rešenjima za oporavak i pripremu za eventualne nove krizne situacije kompanije formiraju tzv. krizni menadžment, izrađuju ko-

munikacijske i strateške akcione planove. U tom smislu je značajno i planiranje radne snage, prevazilaženje nedostataka kvalifikovane radne snage, koje se rešava ili investiranjima u nove tehnologije ili upućivanjem, odnosno prijemom stranih radnika. Promene su toliko brze i potrebni su adekvatni odgovori. Čini se da su se manje korporativno odgovorne kompanije bolje prilagodile za razliku od javnog sektora koji se vratio na stare šeme poslovanja.

Izazov za sindikate kao i sve aktere u okviru ovog procesa je što se radno pravna zaštita proširila sa tzv. domaćeg terena i na zaštitu upućenih radnika. Zabrinjava paradoks da se uprkos nedostatka radne snage zarade zadržavaju na niskom nivou, a prijem stranih radnika, posebno iz trećih država još više pogoršava ovu situaciju, jer ovi radnici imaju veoma niske zarade i rade najčešće u lošijim uslovima. Stalna obuka i informisanje upućenih radnika neophodni su kako bi mogli da praktikuju svoja prava, izrada operativnih i kratkih vodiča na jeziku upućenih radnika kako bi bili upoznati sa svojim pravima, web adresama i kontaktima kojima bi se obraćali za zaštitu svojih prava

Upodobljavanje evropskog zakonodavstva, razrešenje nekih nedoumica, kao i harmonizacija zakonodavstva u Srbiji sa evropskim direktivama i usaglašeno tumačenje pojmova takođe su neophodni. Ovo bi trebalo imati u vidu i po pitanju perspektive upućivanja radnika na rad u inostranstvo, kao i prijema stranih radnika. Iz svega navedenog vidi se da se tokovi kretanja radne snage ne mogu zaustaviti. Srbiju očekuje otvaranje Pregovaračkog poglavlja 2 o slobodi kretanja radnika. Srbija je i deo Otvorenog Balkana, oblika saradnje Srbije, Severne Makedonije i Albanije radi povećane mobilnosti radne snage, roba i kapitala među ovim zemljama.

U zaštiti prava upućenih radnika neophodna je saradnja sindikata, poslodavaca, inspekcija rada, NVO koje se bave migrantskim pitanjima, kao i svih institucija poput Ministarstva za rad i zapošljavanje, Privredne komore Srbije. Pored nacionalnog neophodna je i saradnja na širem regionalnom i evropskom planu.

Posting workers during the COVID-19 pandemic, current challenges, and future perspectives: the example of Serbia

Abstract

This paper deals with the impact of the COVID-19 pandemic on the position of posted workers as well as the prospects of posting in the post-Covid period. The goal is to determine the state and specificity of the posting of workers in the case of Serbia, and to identify possible flows, bearing in mind global migration trends. In the preparation of this paper, the phenomenon of posting of workers and migration is placed in the national context. The data used are based on national statistics and a literature review. The European context is considered through the posting of workers from third countries. National legislation aligned with European reg-

ulations and practice in the field of posting of workers are identified. Empirical data were collected based on the views of social partners, results obtained through an online survey and in-depth interviews that were conducted from August to the end of October 2023, within the project "Posting of workers during the COVID-19 pandemic, current challenges and future perspectives". four companies in the metal sector that have worker posting arrangements.

Keywords

covid 19 pandemic, posted worker, migration, posted workers Third country nationals

Reference

- Danaj, S., Geyer, L., Cukut Krilić, S., Toplak, K. & Jevšnik, M. (2020). Regional Case Study. From Bosnia and Herzegovina to Austria via Slovenia: Migration and posting of third-country nationals in the EU. Dostupno na: <https://www.euro.centre.org/downloads/detail/3797>
- Đurić, K. & Todorović, G. (2018). *Posting of Workers in Eastern Europe (EEPOW) Country Report for Serbia*. Vienna: European Centre for Social Welfare Policy and Research.
- Đurić, K. & Todorović, G. (2018b). Posting of Workers in the Western Balkans: The Case of Serbia. Policy brief 2019/7. <https://www.euro.centre.org/publications/detail/3412>
- Kiełbasa, M., Szaraniec, M., Mędrala, M. and Benio, M. Posted workers from and to Poland. Facts and Figures, Leuven: POSTING.STAT, 2022, pp. 113-114.
- POSTED WORKERS IN THE EUROPEAN UNION FACTS AND FIGURES FREDERIC DE WISPELAERE, LYNN DE SMEDT & JOZEF PACOLET HIVA-KU LEUVEN <https://hiva.kuleuven.be/en/news/docs/posted-workers-in-the-european-union-facts-and-figures.pdf>
- PKS (2023) <https://pks.rs/komorske-usluge/detasmani>
- Predojević Despić, Jelena, Lukić, Vesna (2021) Challenges faced by Serbian migrants caused by the COVID-19 pandemic. *Teme*, 45(4). http://iriss.idn.org.rs/729/1/PredojevicDespic_VLukic_Teme_2021_4.
- Report on the cooperation practices, possibilities and challenges between Member States –specifically in relation to the posting of third-country nationals Final Report ELA/2022/RS/027/ELA.306-2021/TITLE,3/2.2,February,2023, <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2023-04/ela-report-posting-third-country-nationals.pdf>
- Stanić, K., & Matković, G. (2021). Premošćavanje jaza između zakonodavstva i prakse u upućivanju radnika POW-BRIDGE. <https://sociojalnoukljucivanje.gov.rs/rs/objavljeno-istrazivanje-o-praksi-upucivanja-radnika-iz-srbije-na-rad-u-inostranstvo>
- Upućivanje radnika kontrolne liste uskladenosti*, POSTEN <https://en.sindikats.rs/2022/09/10/posten-project/>
- Контрола радног ангажовања страних држављана и надзор над спровођењем Закона о запошљавању странаца*, <https://www.minrzs.gov.rs/sr/struktura/organi-uprave-u-sastavu-ministarstva/inspektorat-za-rad>

O Jugoslaviji i jugoslovenstvu tri decenije nakon njenog nestanka

Dejan Jović, *Uvod u Jugoslaviju*, Akademaska knjiga, Novi Sad, 2024, 490 str.¹

Profesor Dejan Jović svakako tokom protekle dve i po decenije predstavlja jednog od začetnika multidisciplinarnog izučavanja postjugoslovenskih studija. Njegov akademski angažman otpočeo je odbranom veoma zapažene doktorske disertacije na London School of Economics 1999. godine, a koja je bila objavljena i u Beogradu pod naslovom *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije* (izdanje Samizdat B92 tokom 2003. godine). U okviru nje dat je značajan uvid na svu složenost procesa nestanka i uzroke disolucije nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 1974. do 1990. godine. Štaviše, Dejan Jović je i u svojim kasnijim istraživanjima izučavao i brojne dominantne narative i povode koji se smatraju bitnim za proučavanje nestanka SFR Jugoslavije.

Knjiga *Uvod u Jugoslaviju* je dosta značajna za izučavanje nekadašnje države. Štaviše, u njoj se pažnja posvećuje genezi jugoslovenskih držav-

[1] Reč je o srpskom izdanju istoimene knjige, koja je tokom 2023. godine bila objavljena u Zagrebu u izdanju *Frakture* i Srpskog narodnog vijeća. Paginacija u oba izdanja je istovetna.

nih okvira, sa posebnim osvrtom na jako dinamičnu etapu njenog nestanka s kraja 80-ih i početka 90-ih godina XX veka u periodu nakon okončanja Hladnog rata. U ovoj monografiji nalaze se proširena poglavlja i delovi autorskih članaka koje je profesor Jović objavljivao tokom dugog niza godina u Hrvatskoj i inostranstvu.² No, svakako preoblikovani i u izvesnoj meri modifikovani radovi i poglavlja u monografijama jasno su i vešto tematizovani u okviru devet poglavlja ove knjige. Prvo poglavlje se svakako bavi time šta je Jugoslavija trebala biti kao složena država koja je u toku svog postojanja prošla od perioda izrazito unitarne države (1918–1941) do prilično oslabljene federalne države nakon usvajanja njenog poslednjeg konstitutivnog akta iz 1974. godine.³ U tom smislu on veoma uspešno ukazuje i na „četiri vizije Jugoslavije i jugoslavenstva”.⁴ Takođe, profesor Jović veoma umešno ukazuje i na složenost jugoslovenske države koja *via facti* nikada nije uspela postati nacionalna država. U drugom delu monografije Dejan Jović se bavi analizom Jugoslavije kao svojevrsnog „eksperimenta”, koji je ostavio značajne tragove na konstituisanje i novonastalih suverenih država koje su nastale na njenom tlu.⁵

Posebna pažnja je u okviru trećeg dela monografije posvećena analizi spoljnopolitičkog delovanja Jugoslavije u drugoj polovini XX veka, sa dodatnim akcentom na godine neposredno pre njenog nestanka (osamdesete) i pojavu brojnih alternativa tadašnjem spoljnopolitičkom *mainstreamu* koji je bio vezan za Pokret nesvrstanih od 1961. godine.⁶ Javljanje različitih spoljnopolitičkih opcija i alternativa kasnije je otvorilo i definisanje njihovog evroatlantskog kursa, a pre svega za Sloveniju i Hrvatsku. Jedna od dodatnih osobenosti Jugoslavije jeste bio i koncept samoupravljanja, kojem Jović posvećuje značajnu pažnju o okviru četvrtog poglav-

[2] Videti više na str. 12.

[3] *Ibidem*, str. 15–46.

[4] *Ibidem*, str. 20–36.

[5] *Ibidem*, str. 47–73.

[6] *Ibidem*, str. 75–109.

lja knjige *Uvod u Jugoslaviju*.⁷ Ovaj koncept značajno je doprineo da se jugoslovenska država razlikuje od nekadašnjih država Istočnog Bloka jer je osigurao širu participaciju, kako se to tada naglašavalo, „radnih ljudi i građana”. Dosta je zanimljivo i peto poglavlje ove knjige koje sadrži pregled pisama koje su građani Jugoslavije slali njenom predsedniku Josipu Brozu-Titu nakon 1944. godine.⁸ Iz ovih se pisama zaista nogu uočiti i brojni problemi sa kojima se Jugoslavija suočavala u posleratnom periodu.

Autor je posebno (šesto) poglavlje posvetio analizi statusa nekadašnje Socijalističke Republike Hrvatske unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. S tim u vezi profesor Jović ukazuje i na brojna razmimoilaženja u krugovima Saveza komunista Hrvatske i šire javnosti u poslednjim godinama pred osamostaljenje ove nekadašnje jugoslovenske republike.⁹ Tako je profesor Jović posebno analizirao i problematizovanje položaja Srba, koji su u Hrvatskoj nakon 1945. pa sve do 1990. godine pored Hrvata imali status konstitutivnog naroda. Promišljanja koja su ovom periodu bila dominantna u Hrvatskoj, naglašava autor, nisu bila vezana isključivo za koncept njene pune suverenosti, što je današnja dominantna i naknadna (re)interpretacija u Republici Hrvatskoj.

Jedan od ključnih događaja pred raspad SFR Jugoslavije svakako je vezan za Osmu sednicu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (kraj septembra 1987) posle koje je na vlast u Beogradu došao Slobodan Milošević sa svojim partijskim krilom.¹⁰ U tom smislu profesor Jović vešto ukazuje na analizu stanja u Srbiji kao nekadašnjoj najvećoj jugoslovenskoj republici polovinom 80-ih godina, postepenu promenu dominantnog diskursa o tada već pokojnom jugoslovenskom predsedniku Josipu Brozu-Titu i na definisanje nove politike od strane vlasti u Beogradu. Osmo poglavlje je posvećeno analizi uzroka raspada SFJ Jugoslavije gde profesor Jović analizira često navođene ekonomske uzroke, „drevne i vječne mržnje” imanentne balkanizaciji, nacionalizam, kulturne razlike i promene u međunarodnoj politici nakon kraja Hladnog rata.¹¹ Istovremeno, u ovom delu knjige autor posebnu pažnju posvećuje i pojedinim ličnostima u nastanku i nestanku Jugoslavije, „premodernom karakteru jugoslovenske države” (koja nije bila zasnovana na nacionalnoj državi), potom strukturalno-institucionalnim razlozima i nekadašnjoj doktrini Karla Marksa o „odumiranju države”.¹²

Manjinska pitanja uvek su determinisala i onako usložnjene međudržavne odnose na Balkanu, a nakon 1918. godine i u Srednjoj Evropi. Stoga je i deveto poglavlje knjige vezano za „strah” od sticanja statusa

[7] *Ibidem*, str. 111-150.

[8] *Ibidem*, str. 151-208.

[9] *Ibidem*, str. 209-266.

[10] *Ibidem*, str. 267-323.

[11] *Ibidem*, str. 236.

[12] *Ibidem*, str. 236.

manjine (kod Srba pre svega u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), ali i nastanka novih manjina u svim državama koje su nastale od Jugoslavije.¹³ Štaviše, bojazan od toga da se postane manjina u novonastalim državama, koje još uvek nisu primenjivale međunarodnu regulativu za njihov status (pre svega Saveta Evrope), na postjugoslovenskom tlu tako je postalo veoma značajan „okidač“ za brutalni nestanak SFR Jugoslavije. I analiza današnjih dominantnih diskursa u državama i entitetima nastalim na području bivše Jugoslavije upravo počiva na određenom nezadovoljstvu „novih“ manjina njihovim položajima u državama naslednicama nekadašnje zajedničke države.

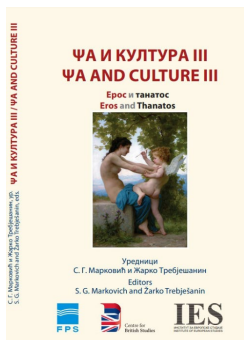
Monografija *Uvod u Jugoslaviju* Dejana Jovića predstavlja značajan doprinos proučavanju ove nekadašnje države, njenog ustrojstva i više nego složenih unutrašnjih odnosa. Slično je i sa specifičnom analizom njenog spoljnopolitičkog kursa pre raspada, odnosno s kraja osamdesetih godina prošlog veka. Dosta je bitno naglasiti i da će ova monografija svakako biti dosta važna za daljnja istraživanja jugoslovenske države, njenog konstitutivnog koncepta, unutrašnje organizacije, ali i evidentnog nedostatka interne homogenosti. Ona je pre svega bila vezana za činjenicu da tokom postojanja Jugoslavije nije bila konstituisana jugoslovenska nacija, kao temeljna i noseća u širim političkim procesima.

Ova knjiga će svakako dosta značiti kako istraživačima procesa disolucije Jugoslavije, tako i pripadnicima mlađih generacija koji nisu upamtili ovu političku etapu na Balkanskom poluostrvu. S tim u vezi je i dodatni kvalitet svih dosadašnjih istraživanja profesora Jovića, a koje odlikuje visok stepen objektivnosti, to što dubinski i multidisciplinarno analizira i proučava određene regionalne procese. Bitno je istaći i da je knjiga *Uvod u Jugoslaviju* Dejana Jovića od strane Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu početkom aprila 2024. zasluženno predložena za državnu nagradu za nauku Hrvatske za proteklu godinu.¹⁴

Prof. dr Dragan Đukanović

[13] *Ibidem*, str. 437–470.

[14] „Dejan Jović nominiran za državnu nagradu za znanost“, *Magazin Fraktura*, Zagreb, 11. travanj 2024. Internet: <https://magazin.fraktura.hr/hr/dejan-jovic-nominiran-za-drzavnu-nagradu-za-znanost>, 12/04/2024.

Frojd, eros i tanatos, sto godina kasnije

Slobodan G. Marković & Žarko Trebješanin, ur.
Psi i kultura III – Psi and Culture III, Eros i Tanatos
– *Eros and Thanatos*, Beograd: Fakultet političkih
nauka i Institut za evropske studije, 2023.

Skupovi „Psihoanaliza i kultura“ održavaju se na Fakultetu političkih nauka od 2016. godine. Prvi zbornik sa ovih skupova bio je posvećen aktuelnosti Frojdove misli (2016), a drugi misli Vilhelma Rajha i analizi vođe u psihoanalizi (2018).¹ Nastavljajući tradiciju objavljivanja zbornika o Zigmundu Frojdu, u srpskoj akademskoj javnosti krajem 2023, pojavio se zbornik *Psi i kultura III – Eros i Tanatos*. Kako je urednik zbornika, prof. dr Slobodan G. Marković apostrofirao, 2019. godine navršilo se ne samo stoleće od Pariske mirovne konferencije, već je Zigmund Frojd tada krenuo da pravi nacrt dela *S one strane načela zadovoljstva* (nem. *Jenseits des Lustprinzips*) koje je dovršio 1920. godine. U tom je delu Frojd detaljno izložio koncept nagona smrti, poznatijeg u nauci kao tanatos. Ovo delo bilo je umnogome prevratničko budući da je Frojd iz temelja izmenio svoje pređašnje stavove o presudnoj važnosti principa zadovoljstva. Kako je i prof. Marković primetio, takvo interesovanje za smrt nije bilo slučajno i usledilo je nakon razornog Velikog rata.

[1] Žarko Trebješanin & S. G. Marković, ur., *Aktuelnost Frojdove misli*. Beograd: Institut za evropske studije i Informatika, 2016. G. Jovanović & S. G. Marković, ur., *Psi i kultura II*. Beograd: Centar za demokratiju FPN i Institut za evropske studije, 2018.

U prvoj celini pod nazivom „Od Erosa ka Tanatosu“ nekoliko autora pokušalo je da detektuje glavne procese u Frojdovoj binarnoj koncepciji dva suprotstavljena nagona života i smrti. Ovaj deo zbornika počinje radom Prof. dr Žarka Trebješanina „Frojdov pojam erosa i njegov značaj za psihoanalizu“. Frojdova koncepcija dve suprotstavljene sile poticala je iz starogrčke filosofije, a posebno je naglašeno Empedoklovo viđenje stvarajućih i razarajućih sila i Platonovo razumevanje uloge boga Erosa kao demoničkog posrednika između drugih božanstava i ljudi. Prema Frojdu nagon života obuhvatao je i samoodržanje (usred gladi, žeđi, nagona ega) i seksualne nagone (koji su izvorište svih drugih ljubavi). Eros je takođe imao značaj i za fundamentalnu psihoanalizu budući da su se iz njega razvile ideje o samozaljubljenosti, zaljubljenosti i ljubavi. U analizi prof. Trebješanin definiše osnovnu razliku između ova tri pojma na osnovu toga da li se ego libida preliva na objekt, drugu osobu ili osobu čiji je ego. Posebnu pažnju posvetio je važnosti erosa za kulturu. Naglašavajući ambivalentnu prirodu odnosa ukazuje da Eros i kultura mogu istovremeno da doprinesu širenju veza među ljudima posredstvom ljubavi, ali i da kultura može da doprinese opadanju međuljudskih veza i potiskivanju nagona života.

U drugom tekstu zbornika, prof. dr Jelena Đorđević sa Fakulteta političkih nauka u Beogradu obradila je pitanje svetkovina iz ugla antropološke analize odnosa erosa i tanatosa. U teorijskom pogledu posebno važni su koncepti komemoracije, ali i društva spektakla. Savremeni teorijski pristupi, naglasila je prof. Đorđević, u velikoj su meri demistifikovali Frojdove evropocentrične i muškocentrične pristupe. Međutim, koncepcije erosa i tanatosa pružaju i dalje mnoštvo mogućnosti u tumačenjima antropoloških fenomena. Svetkovine, kao najprisutnije ustanove modernog društva, veoma su pogodne jer se istovremeno održava poredak i ruši tabu. Iako je Frojdovo delo *Totem i tabu* u antropologiji odbačeno, pojedine njegove ideje ipak otkrivaju nasilnu prirodu svetkovina. Obredi su bili zamena za realno nasilje i imali su funkciju pročišćenja od

agresije. Slavlje je imalo funkciju da se proslavi pobjeda nad razornim silama zla. Koncept svetosti ne pripada isključivo religijskoj, već i laičkoj formi posebno u pogledu domena politike i ideologije. Nasuprot nacističkim svetkovinama koje su idealizujući tanatos želele da obeleže rođenje novog društva, savremena društva spektakla pokušavaju da oba principa dovedu u koegzistenciju. Na kraju teksta, Jelena Đorđević je postavila i pitanje da li će kiborzi uspeti da prevaziđu čoveka spajanjem živog i mrtvog, duha i algoritma, tela i mašine.

Doktorand Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu Dušan Maljković u tekstu „Homoseksualnost, Eros i Tanatos: jedno čitanje ‘Čovečjeg seksualnog života’” dao je analizu Frojdovog predavanja u kome je otvoreno kontroverzno pitanje u polju studija seksualnosti. Ova predavanja Frojd je držao za vreme Prvog svetskog rata tokom akademskih godina 1915-1916 i 1916-1917 na Univerzitetu u Beču. Maljković je naglasio da je osnovna Frojdova ideja počivala u demistifikaciji detinjstva i naglašavanju polimorfne prirode perverznog infantilnog erotizma. Naime, u tom je aspektu homoseksualnost za Frojda postala deo nagonske seksualnosti koja nije bila usmerena na reproduktivnu funkciju čime je Frojd odbacio tezu o striktnoj vezanosti seksa za rađanje. Frojd je otvoreno govorio o masovnosti pojave homoseksualnosti provocirajući time onovremeni moral. U tim istraživanjima, istakao je Maljković, Frojd nije bio usamljen budući da su slična istraživanja sprovodili Vilhelm Rajh, Alfred Kinsi i sovjetski naučnici. Analizirajući posebno kontroverzno pitanje Frojdove teorije o dečijoj seksualnosti Maljković ukazuje da je osnovni femonen s kojim se Frojd suočio bila desakralizacija dečije seksualnosti odnosno negacija ranijih predstava o svetom i neukaljanom detinjstvu. Zaključujući rad autor primećuje da je Frojd utvrdio da eros nije isključivo vođen ciljem stvaranja, već da je rezultat kompleksnih međuuticaja na decu.

Prof. dr Slobodan G. Marković sa Fakulteta političkih nauka u tekstu “The Dystopian Decade (1923-1932) and its heritage: Rethinking Zamyatin, Freud and Huxley” daje komparativnu analizu distopija Zamjatina, Froja i Hakslija iz ugla istorije ideja. Period od 1815. do 1914. bio je izraz utopije koja je počivala na veri u progres. Epoha „progrresa” završena je velikim stradanjima u Velikom ratu. Sledilo je desetleće distopije. Na prvom mestu prof. Marković analizira distopiju Jevgenija Ivanoviča Zemjatina autora roman *Mi*. Nasuprot Evropi, u SAD je nastavljena progresivistička epoha oličena u Tejlorovim *Principima modernog menadžmenta*. U Zamjatinovoj varijanti distopije jednopartijska država odbacila je organizovanu veru i uvela princip razuma koji će se u bliskoj budućnosti spojiti s tejlorovskim naučnim menadžmentom mehaničke civilizacije. Uz Zamjatinovu autor analizira Frojdovu ideju civilizacije/kulture kao antiutopije. Ovu teoriju Frojd je najpotunije izrazio u delu iz 1929-1930 koje je prvobitno bilo naslovljeno *Nesreća u kulturi* (*Das Unglück in der Kultur*), a onda je preimenovano u *Das Unbehagen in der Kultur* (*Nelagodnost u kulturi*). U engleskom prevodu reč kultura je, uz Frojdovu saglasnost, preimenovana u civilizaciju. Za Frojda su i religiji i

kultura neuroze. Nesreća je i za Frojda i za psihoanalitičkog antropologa Gezu Rohajma imanentna tendencija civilizovanih. Posebno važan bio je Oldus Haksli koji je budućnost čovečanstva sagledavao iz ugla Fordovih fabrika, a u čijoj distopiji Novog sveta se pojavljuje novi srećan čovek lišen religije, umetnosti i knjiženosti. Zaključujući članak, autor je ukazao na to da su tri distopijska autora, svaki na svoj način, ukazali na antinomiju dva pojma do kojih je čoveku posebno stalo: sreće i slobode.

U prvom radu iz druge celine koja nosi naziv „Psihoanaliza, društvo i kultura“, Petar Jevremović profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, napisao je rad o Martinu Papenhajmu koji je bio ne samo psihijatar i Frojdov savremenik, već je tokom Prvog svetskog rata boravio u Terezinu gde je ispitivao Gavrila Principa. Nove socijaldemokratske austrijske vlasti formirale su posle Prvog svetskog posebnu komisiju koja je trebalo da ispita zloupotrebe komandne moći i autoriteta u austrijskoj vojsci, a jedan od eksperata bio je i Frojd. Upotreba neprimerenih metoda bila je prisutna tokom rata u psihijatriji vojnih i policijskih organa. Papenhajmova uloga negativno je sagledana na sednicama Odbora za istraživanje povreda vojne dužnosti. Iako je Papenhajm primenjivao Frojdovu metodu on se u velikoj meri i razlikovao od nje. Profesor Jevremović je ukazao da su Papenhajmovi razgovori s Principom bili umereno vođeni, uprkos činjenici da su ovog psihijatra optuživali za surove metode postupanja prema pacijentima. Ispitujući odnos Frojda i Papenhajma, Jevremović izneo mišljenje da je Frojd verovatno pred sobom imao i nalaze razgovora Papenhajma i Principa.

Prof. dr Galjina Ognjanov s Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu oblavila je rad pod naslovom „Doprinos Edvarda Bernejza korišćenju emocija u propagandi i odnosima s javnošću“. U njemu se bavi la načinom kako je Bernejz, inače nećak Zigmunda Frojda, primenjivao ideje svog slavnog rođaka. Među prvima je Stjuart Juen, američki istoričar odnosa s javnošću ukazao na važnost uticaja teorije psihoanalize na ovo polje. U bogatoj karijeri Edvard Bernejz (1891-1994) bio je pod snažnim uticajem svog dvostrukog rođaka Zigmunda Frojda (majka Bernajzova bila je Frojdova rođena sestra, a istovremeno je i Frojdova žena bila Bernejzova tetka tj. sestra njegovog oca). Frojd je uticao na mladog Bernejza šaljući mu i *Uvodna predavanja o psihoanalizi*, a Bernejz je uspeo i da popularizuje Frojdova učenja u Americi višedecenijskim radom u medijima i naučnim društvima. Bernejz je jedan od osnivača odnosa s javnošću. On je manipulaciju emocijama primenio u propagandne svrhe u promociji industrije cigareta i za to je zloupotrebio i američke feministkinje. U radu su analizirane kontoverze Bernejzovog pristupa i optužbe za neetično ponašanje.

Nataša Šofranac sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu je u članku „Šekspir i psihoanalitička tumačenja“ pokušala da posmatra klasika britanske književnosti kao protopsihoanalitičara. Pozivajući se na Stivena Grinblata, ona ukazuje na to da su Šekspira najviše interesovala bratoubistva i kompleksni odnosi između kćerki i očeva, kao i sinova i

majki. I Frojd je svoje teorije razvijao iz iskustva kompleksnih porodica s čestim prisustvom incesta. Pored Frojda koji je ukazao na neurotične veze Hamleta i Edipa, primenu psihoanalize u književnim delima sugerisali su mnogi poput Šošane Felman, Žaka Lakana i drugih. I kralj Tezej se u *Snu letnje noći* može, u psihoanalitičkom tumačenju, može da smatra za neurotičara. Psihonaalitičari su zahvaljujući Frojdu tumačili kralja Lira i kao starca i kao dete zbog incestuoznih težnji.

Novinar i diplomata Dragan Bisenić u tekstu „Enigma Frojdove Sfinge: Frojd, Egipat i islam” objašnjava opsednutost barda psihoanalize starijim Egipatom i arheologijom, a posebno faraonom Ehnatonom, Mojsijem u drugim znamenitim ličnostima bliskoistočne antike. Frojd je u studiji *Mojsije i monoteizam* negirao jevrejsko poreklo Mojsija smatrajući ga Egipćaninom koji je bio Ehnatonov sledbenik. Zahvaljujući istraživanjima Flindersa Pitrija koji je otkrio ostatke faraona Ehnatona u Amarni, Frojd je oblikovao svoje viđenje monoteizma. U posebnom segmentu, Bisenić je pokušao da objasni zbog čega je u islamskom svetu Frojdova misao naišla na protivrečnu recepciju. Pozivajući se na Omneju el Šakri profesorku sa Univerziteta Kalifornija, Bisenić ističe da je Frojdova misao u muslimanskom svetu postojala više kao polivalentna tradicija nego kao čista teorija. Ukazao je na složene tradicije vlastitosti, seksualnosti, mentalnih bolesti i sličnih fenomena koji spadaju u zajedničke teme psihoanalize i arapske kulture. Međutim, islamski autori imali su problema s Frojdom zbog: 1) vrednosnog relativizma (posebno religijskog i moralnog); 2) njegovog jevrejskog porekla, i 3) njegove indolentnosti prema islamu.

Novica Milić s Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum iz Beograda u tekstu „Frojd i Srbi u XXI veku: prilog za psihoanalizu mase” pokušao je da pojedine Frojdove teze implementira na savremeni kontekst, pogotovo u aspektima ratova devedesetih godina XX veka. Ovi ratovi su, istakao je Milić, doveli do opadanja libidinalne energije. Opasnost za srpsko društvo, zaključuje Milić, počiva u problemima epske svesti i rizika od digitalnih alata koji su postali egzo-svest. Personalizacija masa odvija se preko modernih tehnologija koje postaju duša mase odnosno egzo-ego koji aktivno učestvuju u kreaciji naše stvarnosti. Fenomenološki je važno uočiti i da Srbi libidinalno investiraju u vođe. Autor smatra da je Frojdova teorija posebno primenljiva u analizi totemizma jer su se, po njegovom mišljenju, Srbi iz devedesetih godina vratili totemima, a ne istinskoj religiji.

U poslednjem delu zbornika analiziran je odnos psihoanalize i neuronauka. Slobodan Nikolić, član Centra za dubinsko istraživanje snova - Imago, u tekstu „Neuropsihoanaliza - izazov za psihoterapiju u XXI veku” predstavio je novi multidisciplinarni pristup koji podrazumeva uključivanje neuronauka u psihoanalitičko istraživanje. Osnovni princip neuropsihoanalize podrazumeva da postoji monizam mozga i uma. I dok neuronauke istražuju objektivne okolnosti, psihoanaliza pokušava da ispita subjektivne aspekte dajući nove materijale za istraživanja međusobne povezanosti. Neuropsihoanaliza pripada grani novijih disciplina pošto

je nastala devedesetih godina XX veka u Njujorku, a u Srbiji je prevod knjige *Mozak i unutrašnji svet* Marka Solmsa i Olivera Turnbula označio početak interesovanja za ovo polje. Psihoanaliza se dugo nije bavila neurološkim aspektima i protekle su decenije do povratka neuronaukama. Kao nova i eklektička disciplina, neuropsihoanaliza ne ide po svaku cenu u potvrđivanje Frojdovih teorija. Za Nikolića, neuropsihoanaliza se sve više približava Jungovoj misli o kolektivnom nesvesnom što ukazuje i na njenu fleksibilnost.

U poslednjem tekstu Milan Popov sa Instituta za filozofiju i interdisciplinarnu studije iz Novog Sada u tekstu „Tanatos i autobiografski self” ispituje aktuelnost Frojdove misli u kontekstu neuropsihoanalitičkih koncepata. Problem svesti počivao je i u tome što je teško definisati njene granice, njene refleksivne delove, mogućnosti njenog proširivanja. U skladu sa Somsovim istraživanjima smatra da bi self mogao da se posmatra kao deo ida, a autobiografski self bi bio jednak s egom. U tom pogledu jezgrovita svest postaje deo proširene svesti.

Iako pojedini radovi mogu da izazovu polemike među istraživačima, novi zbornik *ΨA i kultura III – Eros i Tanatos* predstavlja veoma važno i inovativno štivo koje ukazuje na multidisciplinarnu aspekte proučavanja Frojdove misli. Imajući u vidu permanentno interesovanje za misao Frojda i njegovih nastavljača reč je o kolektivnom doprinosu veoma važnom za akademsku zajednicu u Srbiji i regiona. Ovaj zborik nam približava i nove procese i moguće pravce proučavanja ovog bečkog velikana.

Petar S. Ćurčić,
istraživač saradnik
Institut za evropske studije, Beograd

Politički život, časopis za analizu politike izlazi od 2011. godine. Izadavač je Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju. Časopis se bavi analizom institucija i političkih struktura (polity), analizom političkih aktera, procesa i područja delovanja različitih aktera (politics), i analizom rezultata i uslova delovanja politike, odnosno političkim sadržajima u vidu javnih politika (policy). Osim politikoloških, časopis pokriva širi spektar tema i problema u oblasti društvenih nauka. U poslednjoj evaluaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja prema Pravilniku o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa unapređenu je u kategoriju vrhunskog časopisa od nacionalnog značaja (M51). Svi naučni radovi objavljeni od početka 2022. godine biće do daljeg vrednovani prema novom rangu.

Adresa za dostavljanje radova:

politickizivot@fpn.bg.ac.rs

Instrukcije za tehničko oblikovanje radova

Program:

Word for Windows

Pismo:

latinica

Font:

Times New Roman

Veličina fonta:

12

Prored:

1,5 (1.5 lines)

Minimalni obim:

15.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Maksimalni obim:

20.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Jezik:

Časopis prima radove na srpskom i engleskom jeziku.

Elementi rada:

Svaki tekst treba da ima naslov, ime i prezime autora, naučno i/ili nastavno zvanje, naziv ustanove u kojoj je zaposlen (univerzitet, fakultet, ime i prezime), kontakt e-mail adresu autora, tekst rada, bibliografiju, apstrakt na srpskom i engleskom jeziku (do 150 reči) i 5 ključnih reči.

Pri navođenju, strana imena prvi put pisati u originalu, a zatim ih transkribovati.

Svaka tabela i/ili grafikon treba da sadrže broj, naslov, izvor, kao i da pokažu svoju funkciju u tekstu.

U fusnote upisivati samo propratne komentare.

Referisanje: Čikaški stil

Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju uneti prezime autora, godinu izdanja i stranu.

– jedan autor: (Beyme, 2002: 155)

– dva autora: (Evans i Whitefield, 1993: 548)

– slučaj kada se citira autor čija su dela navedena u spisku literature više puta a izdata iste godine: (Sartori, 2003 b: 143)

U spisku literature autore treba navesti po abecednom redu.

Red navođenja u slučaju knjiga: prezime, ime, godina izdanja, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, izdavač.

Primer:

Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Primer navođenja teksta u knjizi:

Lipset, Seymour Martin and Rokkan Stein, (1967). „Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction”, u: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.

Primer navođenja teksta iz časopisa:

Evans, Geoffrey and Whitefield Stephen, Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.

Internet izvori:

Prezime, Ime, datum, „Naziv teksta”. Naziv institucije, <http://www.ipsa.org/publications/ipsr> (Datum posete: 05. 6. 2011)

Autorska prava:

Objavljivanjem teksta autor prenosi sva autorska prava na izdavača časopisa. Autor se obavezuje da rad nije priložio za objavljivanje u drugom časopisu.

Autori snose odgovornost za sadržaj, stavove i verodostojnost činjenica u tekstu.

Political Life - Journal for Policy Analysis has been published since 2011. The publisher is the University of Belgrade - Faculty of Political Science, Center for Democracy. The journal focuses on the analysis of institutions and political structures (polity); analysis of political actors, processes and areas of action (politics); and analysis of the results of politics (political content in the form of public policies). In addition to political science, the journal covers a wider range of topics and problems in the field of social sciences. In the recent evaluation, the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, according to the Rulebook on Categorization and ranking of scientific journals, promoted *Political Life* to the category of leading journals of national significance (M51). All scientific papers published from the beginning of 2022 will be valued according to the new rank (until the new ranking).

E-mail address for submission of papers:

politickizivot@fpm.bg.ac.rs

Technical instructions

Program:

Word for Windows

Letter:

Latin

Font:

Times New Roman

Font size:

12

Spacing:

1.5 (1.5 lines)

Minimum volume:

15,000 characters (with spaces).

Maximum volume:

20,000 characters (with spaces).

Language:

The journal accepts submissions in Serbian and English.

Submission needs to contain:

title, name and surname of the author, scientific and / or teaching title, name of the institution where he is employed (university, faculty, institute, etc.), contact e-mail address of the author, text of the paper, bibliography, abstract in Serbian and English (up to 150 words) and 5 key words.

For submissions in Serbian:

when quoting, write the foreign names in the original for the first time, and then transcribe them.

Each table and / or chart should contain a number, title and source.

Footnotes should contain only comments.

Referencing:

Chicago style

At the end of the quote, open the bracket and enter the author's last name, year of publication and page.

- one author: (Beyme, 2002: 155)

- two authors: (Evans and Whitefield, 1993: 548)

- when quoting an author whose works published in the same year are listed in the bibliography several times: (Sartori, 2003 b: 143)

The authors should be listed in alphabetical order.

Order of citation in the case of books: surname, name, year of publication, title of the book (in italics), place of publication, publisher.

Example:

Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Example of quoting a chapter in an edited book:

Lipset, Seymour Martin and Rokkan Stein, (1967). "Cleavage Structure, Party Systems and Water Alignment: An Introduction", in: *Party Systems and Water Alignments Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.

Example of quoting a text from a magazine:

Evans, Geoffrey and Whitefield Stephen, Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, no. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.

Internet sources:

Last name, First name, date, "Title". Name of institution, link, (Accessed: Month, Date, 2011)

Copyright:

By publishing the text, the author transfers all copyrights to the publisher of the journal. The author obliges herself/himself not to submit the paper for publication in another journal.

The authors are responsible for the content, attitudes and credibility of the facts in the text.

Politički ŽIVOT

Časopis
za analizu politike

Jun 2024

Broj

26

ISSN 2217-7000

UNIVERZITET U BEOGRADU

CENTAR ZA STUDIJE DEMOKRATIJE FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA